

Баженов О. Л.,
Гуцал В. А.

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Кам'янець-Подільський
2023

УДК 902(477)(075.8)
ББК 63.4(4Укр)я73
Б16

*Рекомендовано до друку вченою радою
історичного факультету Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка (протокол № 7 від 15 червня 2023 р.)*

Рецензенти:

- Задорожнюк А. Б.** кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- Семенчук С. О** кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.
- Михайлик А. О.** кандидат історичних наук, доцент, асистент кафедри права, професійної та соціально-гуманітарної освіти ЗВО «Подільський державний університет».

Б16 Баженов О. Л., Гуцал В. А. Археологія України : навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. 128 с.

Навчально-методичний посібник з археології України пропонуються здобувачам вищої освіти історичних факультетів усіх спеціальностей які навчаються на денній формі навчання. Він містить навчальну програму з курсу «Археології України», плани семінарських занять та методичні поради до них, методичні вказівки з організації та написання модульної контрольної роботи, самостійної роботи та містить програму іспиту. У посібнику також подано словник термінів та список основної і додаткової літератури з навчально-методичного забезпечення курсу. Для студентів та викладачів історичних факультетів.

УДК 902(477)(075.8)
ББК 63.4(4Укр)я73

© Баженов О. Л.,
Гуцал В. А.
2023

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Навчальна програма курсу	5
Структура навчальної дисципліни	7
Програма навчальної дисципліни	8
Методичні поради до семінарських занять	9
Плани семінарських занять та методичні рекомендації до їх підготовки	10
Рейтингова система оцінювання навчальної діяльності здобувачів вищої освіти університету під час навчальних занять	70
Методичні поради до написання модульних контрольних робіт (МКР) та критерії оцінювання	73
Зразки завдань модульних контрольних робіт	74
Самостійна робота та методичні поради до самостійної підготовки студентів	78
Індивідуальні навчально-дослідницькі завдання та методичні поради до їх виконання	79
Методичні рекомендації та програма іспиту	80
Словник термінів	89
Навчально-методичне забезпечення	115

ВСТУП

Археологія – наука, що вивчає історію людства на підставі аналізу матеріальних решток діяльності людей. Вона досліджує старожитності шляхом археологічних розкопок. Дисципліна «Археологія України» спрямована на те, щоб ознайомити здобувачів вищої освіти з головними археологічними культурами та їх пам'ятками, котрі існували на теренах України починаючи від найдавніших часів (біля 1 млн р. тому) до часів пізнього середньовіччя. Окрім знайомства з матеріальною культурою, цікавим будуть й історичні реконструкції, які дозволять краще зрозуміти такі аспекти як міграційні процеси у давнину, причини змін археологічних культур, контакти між давнім населенням, що мали свій вияв у матеріальній культурі, етнічні процеси, які базуються на даних антропології та палеогенетики тощо і все це – очима археології!

Навчально-методичний посібник «Археологія України» розроблений відповідно до курсу «Археології України», включеного до освітньо-професійних програм «Історія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 032 Історія та археологія, галузі знань 03 Гуманітарні науки; 014 Середня освіта (Історія) галузі знань 01 освіта/Педагогіка (Історія); 014 Середня освіта (Історія) галузі знань 01 освіта/Педагогіка (історія та правознавство) Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

У посібнику вміщено програму навчальної дисципліни «Археологія України, тематику семінарських занять з методичними рекомендаціями до них; методичні поради до написання модульних контрольних робіт (МКР) та критерії оцінювання; методичні вказівки та вимоги до самостійної роботи студентів та індивідуальних науково-дослідних завдань (ІНДЗ); методичні рекомендації та програма іспиту з дисципліни та термінологічний словник.

Отже, шановні здобувачі вищої освіти, Вашій увазі пропонується цікава й захоплююча дисципліна, яка дасть змогу вам поглибити знання з давнього минулого України.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА КУРСУ

Дисципліна «Археологія України» належить до переліку нормативних дисциплін, які забезпечують отримання загальних і спеціальних фахових компетентностей випускниками Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та викладається для студентів освітнього рівня «бакалавр». Навчальна дисципліна знайомить студентів із найдавнішим етапами розвитку людства; дає знання про давню історію людства, яка базується на даних археології; знайомить із зародженням та розвитком матеріальної і духовної культури.

Мета вивчення навчальної дисципліни. Сформувати у здобувачів вищої освіти науковий підхід у вивченні старожитностей давньої історії України, ознайомити їх з основними досягненнями сучасної археологічної науки як у теоретичному, так і методичному напрямках, з її провідними установами і фаховими науковими виданнями, специфічною термінологією, системою наукового апарату. Закласти платформу для подальшого накопичення наукового і практичного досвіду і використання його у майбутній роботі істориків – випускників глибоке усвідомлення студентами місця, сутності і призначення курсу.

Цілі курсу:

1. Створення цілісної картини становлення і ранньої історії людського суспільства.
2. Ознайомлення здобувачів вищої освіти з археологічними культурами, що існували на території України від найдавніших часів до пізнього середньовіччя включно.
3. Сформувати у здобувачів вищої освіти уявлення про методи археологічних досліджень.
4. Ознайомлення здобувачів вищої освіти з давніми етносами, які представлені у вигляді залишків археологічних культур, що існували на території України у доісторичний період з певними історичними реконструкціями щодо давнього минулого людства.

Згідно з вимогами освітньо-професійних програм підготовки фахівців здобувачі першого (бакалаврського) рівня вищої освіти повинні набути наступних компетенцій:

Програмні компетентності освітньо-професійної програми «Історія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 032 Історія та археологія, галузі знань 03 Гуманітарні науки

Інтегральна компетентність. Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми історії та археології у проце-

сі професійної діяльності або навчання, що передбачає застосування теорій і методів гуманітарних та соціальних наук та характеризується комплексністю і невизначеністю умов.

Загальні компетентності (ЗК):

ЗК 03. Здатність до абстрактного мислення, аналізу і синтезу

ЗК 05. Здатність до пошуку та аналізу інформації з досліджуваної проблеми з різних джерел.

ЗК 06. Здатність робити смислові узагальнення та висновки, виявляти в інформаційних даних і концептах хиби й вразливі місця, суперечності та неповноту аргументації.

ЗК 16. Здатність застосовувати знання в практичних ситуаціях.

Фахові компетентності спеціальності (ФК)

ФК 01. Критичне усвідомлення взаємозв'язку між ключовими фактами, подіями, явищами і процесами в історії України та країн світу на різних етапах історичного розвитку.

ФК 02. Усвідомлення відмінностей в історіографічних поглядах різних періодів та в різних контекстах.

ФК 08. Здатність використовувати релевантні методи опрацювання історичних та археологічних джерел, зокрема інструментарій спеціальних історичних дисциплін, а також сучасні інформаційні технології для обробки історичних даних.

ФК 10. Усвідомлення особливостей розвитку людства у дописемний період його історії та володіння базовими принципами і навичками дослідження даного періоду на емпіричному й теоретичному рівнях.

ФК 13. Здатність вільно оперувати спеціальною термінологією.

Програмні результати навчання

ПРН 01. Знати найважливіші факти історичного минулого українського народу та історії людства загалом, а також мати більш глибокі знання про певний історичний період або проблему.

ПРН 02. Розуміти контекст і причини відповідних історичних подій та використовувати ці знання у професійній діяльності.

ПРН 03. Володіти понятійно-категоріальним апаратом історичної науки, професійно оперувати науковими термінами, прийнятими у фаховому середовищі.

ПРН 04. Виявляти взаємозв'язки між процесами у минулому та на сучасному етапі, аналізувати суспільні процеси в історії України у контексті європейської та світової історії.

ПРН 05. Вміти працювати з письмовими, речовими, етнографічними, усними, архівними та іншими історичними джерелами.

ПРН 23. Вміти акумулювати та поширювати кращий досвід професійної діяльності, інтегрувати досягнення інших наук для вирішення актуальних проблем історії та археології.

**Програмні компетентності освітньо-професійної програми
«Історія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014 Середня освіта (Історія) галузі знань 01 освіта/Педагогіка
(Історія)**

Інтегральна компетентність. Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у певній галузі професійної діяльності або у процесі навчання, що передбачає застосування певних теорій та методів відповідної науки.

Загальні компетентності (ЗК):

ЗК 01. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.

ЗК 03. Здатність критично та креативно мислити, виявляти ініціативу і мотивувати людей та рухатися до спільної мети, а також навчатися протягом всього життя.

Спеціальні (фахові) компетенції (СК)

СК 03. Здатність застосовувати прикладні навички роботи з джерелами, що входять у комплекс спеціальних історичних дисциплін.

СК 05. Здатність до аналізу та синтезу джерел та наукових відомостей з історії України та краєзнавства для використання у практичній професійній діяльності. Володіння основами наукових досліджень у професійній діяльності.

СК 06. Здатність до застосування в історичних дослідженнях базових знань з курсу археологія.

Програмні результати навчання

ПРН 10. Застосовувати знання з курсу археології, та архівно-музейної справи у професійній діяльності.

ПРН 20. Вміти використовувати у професійній діяльності спеціальну історичну термінологію, користуватися фаховою науковою літературою та джерелами.

**Програмні компетентності освітньо-професійної програми
«Історія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014 Середня освіта (Історія) галузі знань 01 освіта/Педагогіка
(історія та правознавство)**

Інтегральна компетентність. Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у певній галузі професійної

діяльності або у процесі навчання, що передбачає застосування певних теорій та методів відповідної науки.

Загальні компетентності (ЗК):

ЗК 06. Розуміння логіки розвитку світової та вітчизняної культури, її ролі у прогресі людства, а також специфіки людини як продукту біологічної та культурної еволюції.

ЗК 14. Здатність критично та креативно мислити, виявляти ініціативу і мотивувати людей та рухатися до спільної мети, а також навчатися протягом всього життя.

Спеціальні (фахові) компетенції (СК)

СК 06. Здатність до застосування в історичних дослідженнях базових знань з курсу археологія.

СК 07. Оперування у професійній діяльності базовими знаннями про особливості розвитку людства у період Стародавньої історії.

СК 18. Вміння формулювати оцінки і версії історичних подій відповідно до загальнолюдських цінностей певного часу та певної групи людей.

Програмні результати навчання

ПРН 09. Вміння показати єдність всесвітнього цивілізаційного процесу, зіставляти події, явища місцевої історії та права, локальної, регіональної історії в контексті національної, європейської історії.

ПРН 11. Вміти оцінювати, класифікувати й інтерпретувати джерела й теоретичний матеріал з вітчизняної та світової історії, культури і права.

ПРН 12. Застосовувати знання з курсу археологія у професійній діяльності.

ПРН 19. Вміти аналізувати й інтерпретувати рушійні культуротворчі сили і закономірностей розвитку культурних процесів та явищ в історії України та світу.

ПРН 24. Вміти використовувати у професійній діяльності спеціальну історичну термінологію, користуватися фаховою науковою літературою та джерелами.

Структура навчальної дисципліни

Денна форма навчання

Найменування показників	Характеристика навчального курсу
Освітня програма, спеціальність	Освітньо-професійна програма «Історія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 032 Історія та археологія галузі знань 03 Гуманітарні науки; 014 Середня освіта (Історія) галузі знань 01 освіта/ Педагогіка (Історія)
Рік навчання/ рік викладання	Перший
Семестр вивчення	Другий
нормативна/вибіркова	Нормативна
Кількість кредитів ЄКТС	5
Загальний обсяг годин	150
Кількість годин навчальних занять	50
Лекційні заняття	34
Практичні заняття	—
Семінарські заняття	26
Лабораторні заняття	—
Самостійна та індивідуальна робота	90
Форма підсумкового контролю	Екзамен

Найменування показників	Характеристика навчального курсу
Освітня програма, спеціальність	Освітньо-професійна програма «Історія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014 Середня освіта (Історія) галузі знань 01 освіта/Педагогіка (історія та правознавство)
Рік навчання/ рік викладання	Перший
Семестр вивчення	Другий
нормативна/вибіркова	Нормативна

Кількість кредитів ЄКТС	5
Загальний обсяг годин	150
Кількість годин навчальних занять	50
Лекційні заняття	34
Практичні заняття	—
Семінарські заняття	26
Лабораторні заняття	—
Самостійна та індивідуальна робота	90
Форма підсумкового контролю	Залік

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Денна форма навчання

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин					
	Разом	у тому числі				
		Лекційні заняття	Практичні заняття	Семінарські заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота
Тема 1. Археологія як наука. Історія археології	8	2			4	2
Тема 2. Методи археології. Джерелознавство Археології	9	2		1	4	3
Тема 3. Основні прийоми пошуку та досліджень археологічних пам'яток	10	2		1	4	3
Тема 4. Палеоліт України	10	2		2	3	3
Тема 5. Мезоліт України	10	2		2	3	3
Тема 6. Неоліт України	10	2		2	3	3
Тема 7. Енеоліт України	11	2		2	4	3
Тема 8. Доба бронзи на території України	10	2		2	3	3
Тема 9. Ранній залізний вік. Передскіфський період.	10	2		2	3	3
Тема 10. Грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я	9	2			4	3
Тема 11. Скіфська доба на території України	11	2		2	4	3

Тема 12. Археологія ранніх слов'ян. Латенський період	9	2		1		3	3
Тема 13. Ранні слов'яни у I-V ст.	9	2		1		3	3
Тема 14. Слов'яни у добу великого розселення (середина V – VII ст.)	9	2		1		3	3
Тема 15. Східні слов'яни напередодні утворення держави (VIII–IX ст.)	10	2		1		4	3
Тема 16. Давньоруська археологія	13	2		4		4	3
Тема 17. Середньовічна археологія Півдня України.	11	2		2		4	3
Разом годин	150	34		26		60	50

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарське заняття є однією з найважливіших форм навчального заняття у вищому навчальному закладі. Семінари проводяться з основних тем навчальної програми і є ефективною формою закріплення теоретичних знань, отриманих на лекціях і під час самостійної роботи з навчальною і науковою літературою.

Головна мета семінарських занять – опанування студентами навчальної дисципліни, забезпечення глибокого і всебічного аналізу та колективного обговорення основних проблем курсу, навчання їх елементам творчого застосування отриманих знань на практиці.

Основними завданнями семінарських занять є:

- закріплення у студентів теоретичних знань;
- оволодіння ними науковим апаратом, навичками усного і письмового викладання навчального матеріалу;
- залучення їх до науки, наукових досліджень;
- прищеплення їм навичок творчого мислення, самостійного формулювання та висловлювання власних думок, а також захисту висунутих наукових положень та висновків;

Основою для підготовки студентів до семінарських занять є тематичні плани. При підготовці до семінарського заняття студент повинен всебічно розглянути і засвоїти питання, що були предметом лекції та винесені на практичний розгляд. У процесі підготовки студент має чітко усвідомити зміст питань, що виносяться на обговорення. Варто законспектувати найважливіші теоретичні положення. Високу оцінку студент отримує лише тоді, коли він вільно володіє матеріалом, логічно і чітко обґрунтовує свою відповідь

Виступ на семінарському занятті доречно розпочати зі вступу. Далі – розкрити зміст питання, зробити висновки і узагальнення, висловити власну позицію щодо проблеми яка вивчається. Відповідь повинна бути чіткою, логічною, аргументованою.

Завершується семінарське заняття заключним словом викладача, в якому підсумовується робота групи, аналізується ступінь розкриття теми, оцінюються всі форми участі студентів на семінар.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ЇХ ПІДГОТОВКИ

Семінарське заняття №1.

ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ДИСЦИПЛІНИ «АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ»

ПЛАН

1. Предмет, мета та завдання дисципліни «Археологія України».
2. Історія становлення археології.
3. Види й типи археологічних пам'яток.
4. Поняття про культурний шар.
5. Археологічна періодизація.

Відповідаючи на перше запитання потрібно розкрити предмет, та об'єкт вивчення археології України, сформулювати мету і завдання курсу «Археологія України».

У другому питанні потрібно висвітлити становлення археології як наукової дисципліни. Цей процес пройшов певні стадії, зокрема, від певних спостережень та знахідок артефактів і перших археологічних досліджень, які в Україні розпочались у другій половині XVIII ст.; розробки методів археологічних пошуків та досліджень тощо; виділення археологічних культур до сучасного стану археологічної науки в Україні.

Третє запитання присвячено розгляду видів і типів археологічних пам'яток, які можна умовно розділити на певні групи, зокрема поселення (укріпленні та неукріплені), поховальні пам'ятки тощо.

У четвертому питанні необхідно висвітлити одне з таких базових понять археології як культурний шар. Отож, слід дати визначення цьому терміну, розкрити процес його утворення та вказати на особливості роботи з культурним шаром.

П'яте запитання присвячено розгляду археологічної періодизації. Історія людства, згідно археологічного матеріалу, згідно «системи трьох віків» прийнято ділити на кам'яну, мідно-бронзову та залізну добу. Однак, при викладі матеріалу, кожен епоху необхідно наповнити археологічними культурами, які існували у відповідний період.

Основна література

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубочанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Ласінська М. Ю. Історіографія археології : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2019. 292 с.

Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г. Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / Навчально-дослідна лабораторія Германно-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків : С.А.М., 2014. 132 с.

Фаган Б. М., ДеКорс К. Р. Археология. В начале [Текст] / пер. с англ. Н. Ю. Струков. Москва : Техносфера, 2007. 591 с.: рис. - Библиогр.: С. 570-591. Перевод изд.: In the Beginning. An Introduction to Archaeology / Brian M. Fagan and Christopher R. DeCorse. New Jersey : Pearson Prentice Hall, 2005. 578 p.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ: Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології України НАН України, 2022, 448 с.

Бондарець О. В. До специфіки історії розвитку археологічних знань // Наукові записки НаУКМА : Теорія та історія культури. 2002. Т. 20-21. С. 46-53.

Генинг В. Ф., Левченко В. Н. Археология древностей – период зарождения науки (конец XVIII – 70-е годы XIX вв.). Киев : НПК «Археолог». 1992. 64 с.

Генінг В. Ф. Актуальні питання сучасного етапу розвитку археологічних знань // Археологія, 1987. Вип. 57. С. 1-8.

Генінг В. Ф. Деякі питання розвитку археологічної науки // Археологія, 1976. Вип. 19. С. 3-10.

Генінг В. Ф. Концепція «культури» в археологічному знанні (з історії питання) // Археологія, 1992. № 1. С. 4-16.

Залізник Л. Л. Періодизація пізнього палеоліту України // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. Київ : ІА НАН України, 2010. Вип. 4. С. 14-25

Клейн Л. С. Археологическое исследование: Methodика кабинетной работы археолога. Кн . 1. Донецк: Донецкий национальный университет. 2012. 622 с.

Клейн Л. С. Археологическое исследование: Methodика кабинетной работы археолога. Кн. 2. Донецк Донецкий национальный университет, 2013. 599 с.

Ричков М. О. Про локальні варіанти археологічних культур // Археологія. 1990. № 4. С. 12-20.

Смирнов С. В. Археологічна культура: суперечливі моменти розробки проблеми // Археологія. 2003. № 3. С. 7-21.

Смирнов С. В. Про пізнавальні можливості археологічної періодизації у побудові історичних реконструкцій // Археологія. 1999. № 3. С. 3-14.

Запитання для самоконтролю

1. Що вивчає дисципліна «Археологія»?
2. Визначте мету та завдання дисципліни «Археологія України».
3. Дайте визначення поняттю «культурний шар».
4. Що таке «багатошарова пам'ятка»?
5. Які типи археологічних пам'яток ви знаєте?
6. Які типи поховальних пам'яток ви можете назвати?
7. Хто створив археологічну періодизацію?
8. Розкрийте зміст археологічної періодизації.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття №2.

МЕТОДИКА ПОЛЬОВИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ПЛАН

1. Порядок видачі дозволів на проведення археологічних досліджень.
2. Основні прийоми виявлення археологічних пам'яток.
3. Геофізичні методи, аерофоторозвідка і супутникова фіксація. Використання картографічного методу на сучасному етапі.
4. Робота на археологічній пам'ятці під час археологічної розвідки.
5. Правила проведення археологічних досліджень поселень.
6. Основні правила розкопок могильників.

Відкритий лист – це спеціальний кваліфікаційний документ, устатовленого зразка, що визначає фаховий рівень дослідника і дає право на проведення досліджень археологічної спадщини. Відкритий лист є обов'язковою умовою для отримання дозволу на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони тощо. Необхідно розкрити механізми отримання відкритого листа, вимоги до дослідника та форми відкритих листів.

Друге запитання присвячено основні прийомам виявлення археологічних пам'яток. Під ними ми розуміємо певний процес, який включає у себе декілька стадій пошуку. На першому - кабінетному, йде збір інформації про територію та знахідки артефактів, про які ми дізнаємося з археологічних карт, історичних довідок та описів певної території, місцевості тощо. На другому етапі, польовому, здійснюється безпосереднє обстеження певної території на місцевості.

Сучасний розвиток інформаційних технологій дає широкі можливості науковцям здійснювати пошук і досліджувати археологічні пам'ятки за допомогою неінвазійних методів. Зокрема, це використання геофізичних методів, аерофоторозвідки (на сучасному етапі - за допомогою БПЛА) та використання різних геоінформаційних систем (ГІС). Останні складають основу картографічного методу.

Четверте питання присвячено безпосередній роботі дослідника на археологічній пам'ятці під час розвідкових археологічних робіт. Слід висвітлити увесь процес організації розвідкових робіт починаючи з організаційних моментів (пошук інформації, спорядження експе-

диції) до безпосередніх робіт на пам'ятці (обміри, закладання шурфів, збір матеріалу тощо). Потрібно мати на увазі, що розвідки на археологічній пам'ятці проводяться за умови отримання відкритого листа за формою №2 і №3. Відкритий лист за формою №2 дозволяє проведення археологічних розвідок у межах визначених територій (пошук археологічних об'єктів, збір підйомного матеріалу та закладання шурфів). Відкритий лист за формою №3 видається для проведення археологічних розвідок у межах визначених територій без виконання будь-яких земляних робіт на пам'ятках археології, крім обмежених зачисток існуючих оголень культурного шару.

П'яте питання присвячено організації та проведенню археологічних досліджень поселень. Слід висвітлити увесь процес організації проведення археологічних робіт на поселеннях (неукріпленні та укріпленні) починаючи з організаційних моментів (пошук інформації, спорядження експедиції) до безпосередніх робіт на пам'ятці. Потрібно мати на увазі, що розвідки на археологічній пам'ятці проводяться за умови отримання відкритого листа за формою №1 і №4. Відкритий лист за формою № 1 видається для проведення повномасштабних археологічних розкопок з метою розкриття наукової теми, затверджені вченою (науковою, науково-технічною, технічною) радою наукової установи або організації, де працює виконавець робіт – фізична особа. Відкритий лист за формою № 4 дозволяє проведення науково-рятувальних археологічних розкопок та археологічного нагляду на зазначених у кваліфікаційному документі об'єктах археологічної спадщини (пам'ятках культурної спадщини), яким загрожує знищення або руйнування.

У шостому питанні слід розкрити основні правила розкопок могильників. Під останніми ми розуміємо узагальнено – ґрунтові та курганні поховання, які можуть бути поодинокими або груповими тощо. Слід наголосити на особливостях досліджень цих поховальних пам'яток. Зауважимо, що дослідження поховальних пам'яток можуть здійснюватися за умови отримання відкритого листа за формою № 1 і №4. У конкретних випадках дослідження поховальної пам'ятки можливе на формою № 2.

Основна література

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубчанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г. Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / Навчально-дослідна лабораторія Германно-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків : С.А.М., 2014. 132 с.

Мартынов А. И., Шер Я. А. Методы археологического исследования. Учебное пособие. Москва: Высшая Школа, 2002. 240 с.

Постанова КМУ «Про затвердження Порядку видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою на території України» від 13 березня 2002 р. № 316.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ: Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологічна спадщина і громади. Методичні рекомендації щодо охорони та використання археологічної спадщини. Археологічна спадщина та ОТГ / укладачі: В. Біковський, В. Собчук, О. Пробийголова. Львів : ТзОВ «Друкарня Папуга», 2020. 10 с. URL : https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/670/SAU_OTG.pdf (Дата звернення 01.04.2023 р.).

Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології України НАН України, 2022, 448 с.

Воронін П. О., Коротя О. В. Практичне застосування лідарного сканування за допомогою БПЛА на прикладі історико-культурного заповідника «Більськ» // Археологічні дослідження Більського городища-2020. Київ-Котельва; ЦП НАН України і УТОПІК, 2021. С.154-162.

Гнера В. А. Використання металодетектора в археологічних дослідженнях // Археологія. 2020, №3. С.126-142.

Гнера В. А. Застосування аерофотограмметричних методів дистанційного зондування земної поверхні в археології // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 21. Київ, 2012. С.76-91.

Клейн Л. С. Археологическое исследование: Методика кабинетной работы археолога. Кн. 1. Донецк: Донецкий национальный университет. 2012. 622 с.

Клейн Л. С. Археологическое исследование: Методика кабинетной работы археолога. Кн. 2. Донецк: Донецкий национальный университет, 2013. 599 с.

Методичні рекомендації з польової антропології / Козак О. Д., Потехіна І. Д., Слободян Т. І., Гупало В. Д. Львів: НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, 2019. 108 с.

Фаган Б. М., ДеКорс К. Р. Археология. В начале [Текст] / пер. с англ. Н. Ю. Струков. Москва: Техносфера, 2007. 591 с.: рис. - Библиогр.: С. 570-591. Перевод изд.: In the Beginning. An Introduction to Archaeology / Brian M. Fagan and Christopher R. DeCorse. New Jersey: Pearson Prentice Hall, 2005. 578 p.

Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали круглого столу, [м. Переяслав-Хмельницький], 31 травня 2018 р. / [Упорядник: С. М. Вовкодав]. Переяслав-Хмельницький. 96 с. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Faktor_prostoru_v_istorychnykh_doslidzhenniakh_Materialy_kruhloho_stolu_m_Pereiaslav-Khmelnyskyi_31.pdf? (дата звернення 01.04.2023 р.)

Запитання для самоконтролю

1. Який порядок видачі дозволів (відкритих листів) на проведення археологічних досліджень?
2. Які є форми відкритих листів?
3. З якою метою проводять археологічну розвідку?
4. Розкриті зміст і мету використання аерофоторозвідки археологічних пам'яток
5. Які переваги використання картографічного методу?
6. У чому полягають особливості проведення археологічних досліджень поселень (неукріплених і укріплених)
7. Вкажіть на особливості досліджень ґрунтових могильників?
8. Які особливості дослідження курганів?

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття №3.

МЕТОДИ АРХЕОЛОГІЇ. ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ТА СУМІЖНІ ДИСЦИПЛІНИ

ПЛАН

1. Типологічний метод та його значення в сучасній археології
2. Статистичний метод та його значення в сучасній археології
3. Стратиграфічний метод в археологічних дослідженнях
4. Методи абсолютної хронології у датуванні археологічних пам'яток та речових комплексів:
 - радіовуглецевий метод;
 - метод дендрохронології;
 - палеомагнітне датування;
 - метод пилкового аналізу;
5. Дані інших природничих і гуманітарних наук в археологічних дослідженнях (палеоботаніка, палеозологія, палеоастрономія, палеогеологія, палеокліматологія тощо)

Сьогодні, типологічний метод можна назвати основним дослідницьким інструментом у розв'язанні різних завдань, які стоять перед археологом. Зокрема, його можна визначити і як один із методів датування в археології, зміст якого полягає у виділенні серед археологічних знахідок типів речей з властивими лише їм ознаками. Так, використовуючи типологічний метод, можна створити типологічну класифікацію археологічних предметів, визначити окремі їх типи, їх хронологічне та просторове поширення, зробити визначення типологічних рядків окремих виробів, знярядь праці, зброї прикрас тощо.

Оскільки одним із завдань археології є реконструкція цілого за не повними даними, або виділення суттєвих рис з великого об'єму матеріалу, в археології набув поширення статистичний метод (аналіз), який використовується для обробки масового археологічного матеріалу. Найпростішим прикладом є вивчення комплексів за допомогою підрахування археологічних матеріалів у відсотках і виведення індексу їх спорідненості шляхом додавання спільних величин процентного складу окремих ознак.

Ще одним базовим методом археології є стратиграфічний метод. Його суть полягає у визначенні хронології археологічних пам'яток за послідовністю залягання культурних шарів чи поховань щодо геологічних відкладів та один до одного.

Четверте запитання присвячено розгляду проблем хронології. Слід розкрити поняття, зміст та методи «абсолютної» та «відносної» хронології. З-поміж них, детально охарактеризувати радіовуглецевий, дендрохронологічний методи, палеомагнітне датування та метод пилкового аналізу. Потрібно вказати на особливості їх застосування до певних категорій артефактів. Наголосити на перевагах та недоліках їх застосування.

П'яте питання присвячено даним інших суміжних (природничих та гуманітарних) наук в археологічних дослідженнях. Необхідно розкрити суть та зміст історичних, палеогеологічних, палеозоологічних, палеоботанічних, палеокліматичних та інших відомостей, які допомагають в археологічних дослідженнях та реконструкціях давнього минулого людства.

Основна література

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубочанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г. Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / Навчально-дослідна лабораторія Германно-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків : С.А.М., 2014. 132 с.

Мартынов А. И., Шер Я. А. Методы археологического исследования. Учебное пособие. Москва: Высшая Школа, 2002. 240 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ : Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології України НАН України, 2022, 448 с.

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я. І., 2016. 371 с.

Воронов В. І. Спеціальні історичні дисципліни [Текст] : підручник / В. І. Воронов ; [ред. Д. І. Вергазова] ; Дніпров. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро : Ліра, 2019. 160 с.

Захарук Ю. М. Деякі методологічні питання археологічної науки // Археологія. 1970. Вип. XXIV. С. 3–11.

Клейн Л. С. Археологическое исследование: Методика кабинетной работы археолога. Кн . 1. Донецк: Донецкий национальный университет. 2012. 622 с.

Клейн Л. С. Археологическое исследование: Методика кабинетной работы археолога. Кн. 2. Донецк Донецкий национальный университет, 2013. 599 с.

Колчин Б. А., Шер Я. А. Абсолютное датирование в археологии // Проблемы абсолютного датирования в археологии. Москва : Наука, 1972. С. 3-10.

Колчин Б. А., Черных Н. Б. Дендрохронология Восточной Европы: абсолютные дендрохронологические шкалы с 788 по 1980 г. Москва : Наука, 1977. 125 с.

Фаган Б. М., ДеКорс К. Р. Археология. В начале [Текст] / пер. с англ. Н. Ю. Струков. Москва : Техносфера, 2007. 591 с.: рис. - Библиогр.: С. 570-591. Перевод изд.: In the Beginning. An Introduction to Archaeology / Brian M. Fagan and Christopher R. DeCorse. New Jersey : Pearson Prentice Hall, 2005. 578 p.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст типологічного метода?
2. Розкрийте зміст статистичного метода?
3. Дайте визначення і розкрийте сферу застосування стратиграфічного методу в археології.
4. Що таке археологічний час?
5. Дайте визначення поняттю «абсолютна хронологія».
6. Дайте визначення поняттю «відносна хронологія».
7. За допомогою яких методів абсолютної хронології можна датувати органічні рештки?
7. За допомогою яких методів абсолютної хронології можна датувати кераміку?
8. Які відомості може отримати археолог залучивши до обробки матеріалу фахівців-антропологів, палеозоологів, палеокліматологів?

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття №4.

ПАЛЕОЛІТ УКРАЇНИ

ПЛАН

1. Сучасні уявлення про етапи антропогенезу.
2. Ранній палеоліт. Проблема заселення України у часи раннього ашелья за даними археології.
3. Середній палеоліт. Характеристика культури.
4. Періодизація пам'яток пізнього палеоліту.
5. Основні археологічні культури пізнього палеоліту та їх характеристика.

Формально, історія людства починається з моменту переходу до трудової діяльності, під якою ми розуміємо, насамперед, цілеспрямоване виготовлення знарядь праці (з каменю, кістки, дерева). Головним у цьому процесі, на нашу думку, є винайдення технології обробки каменю, її реалізацію у виробках і передачу цих знань іншим членам свого виробничого колективу. З цієї позиції, технології і виготовленні за їх допомогою знаряддя праці поступово змінювалися, ставали більш довершеними і головним у цьому ході еволюції матеріальної культури ставала зміна фізичного типу людини. Так, наприклад, засновником першої археологічної культури - олдувайської (олдованської) були *Homo habilis* (людина вміла або пізні австралопітеки); ашельську культуру презентували *Homo erectus* (люди прямоходячі); середньопалеолітичні індустрії – *Homo sapiens Neanderthalensis* (неандертальці). Пізньопалеолітичний час – *Homo sapiens sapiens* (сучасна людина). Отже, слід охарактеризувати етапи антропогенезу та особливості фізичної будови вище зазначених представників.

Одним із найтриваліших періодів розвитку людства, по-праву, вважають часи раннього палеоліту. У цей час, відбулося розселення людства по майже всій території Старого світу, у тому числі й України. Домінуючою археологічною культурою цього часу була ашельська, яка також може бути умовно розділена на певні етапи розвитку, як-от ранній, середній і пізній. Готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: **датування культури** в межах України; **основні науковці**, які досліджували ашельські пам'ятки в межах України (наприклад, П. Й. Борисковський, В. С. Гладілін, В. М. Степанчук та ін.); **основні пам'ятки** (наприклад, Межибіж, Королеве, Лука-Врублівецька та ін.); **дати характеристики основних рис матеріальної культури** (основні знаряддя праці); господарський

уклад. Також, з огляду на певні хронологічні лакуни між давніми і пізніми пам'ятками слід виділити етапи заселення території України за ашельської доби, спробуйте визначити основні міграційні маршрути та поясність, чому, на вашу думку, територія України у проміжок біля 900-500 тис. років тому була незаселена.

Новий етап розвитку людини і її матеріальної культури припадає на середній палеоліт. Традиційно, з цією добою ми пов'язуємо існування, так званої, мустьєрської культури, творцями якої стали неандертальці. В межах України цей період достатньо вивчений за пам'ятками Криму і Середнього Подністрів'я. Готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: **датування культури** в межах України; **основні науковці**, які досліджували мустьєрські пам'ятки в межах України (наприклад, Г. А. Бонч-Осмоловський, О. П. Черниш, В. М. Степанчук, О. С. Ситнік, В. П. Чабай та ін.); **основні пам'ятки** (наприклад, Киїк-Коба, Байрак-Коба, Молодове-5, Пронятин тощо); **дати характеристику основних рис і локальних варіантів матеріальної культури середнього палеоліту України**; охарактеризувати господарський уклад та проаналізувати особливості поховальної обрядовості, залучивши до цього певні аналогії з інших регіонів Європи та Передньої Азії.

Пізній палеоліт знаменується поширенням по усій території земної кулі людини сучасного фізичного типу з «готовою» общинно-родовою організацією та своєрідним технокомплексом. перша періодизація пам'яток пізнього палеоліту була розроблена у другій половині XIX ст. у вигляді «еталонних» культур – оріньяцької, солютрейської і мадленської з відповідним хронологічним розподілом за принципом – ранній, середній і пізній етапи пізнього палеоліту. Приблизно у такому вигляді, ця періодизація існувала і у другій половині XX ст. З розвитком археологічних досліджень, в періодизації пам'яток пізнього палеоліту відбулися зміни. Сьогодні, ця схема має наступний розподіл – ранній, середній, пізній етапи (пора) та культури фінального палеоліту. Отже, слід висвітлити сучасну періодизацію і хронологію пам'яток пізнього палеоліту України.

П'яте питання присвячене розгляду основних археологічних культур пізнього палеоліту України у послідовності їх існування згідно сучасної періодизації. Готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: **датування і поширення культури** в межах України; **основні науковці**, які досліджували ту чи іншу культуру; **основні пам'ятки**; **дати характеристику основних рис і локаль-**

них варіантів матеріальної культури пізнього палеоліту України; охарактеризувати господарський уклад та проаналізувати особливості поховальної обрядовості.

Основна література

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубочанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Залізняка Л. Л. Періодизація пізнього палеоліту України // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. Київ : ІА НАН України, 2010. Вип. 4. С. 14-25.

Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г. Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / Навчально-дослідна лабораторія Германно-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків : С.А.М., 2014. 132 с.

Сапожніков І. Хронологія і періодизація пізнього палеоліту півдня Східної Європи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 9. Львів, 2005. С. 14-31.

Ситник О. С. Культурна антропологія: походження людини і суспільства. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ: Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології України НАН України, 2022, 448 с.

Баженов О. Л. Середній палеоліт України: історіографічний аспект // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : 2019. Вип. 12. С. 18–27.

Баженов О. Л. Сучасна візія походження людини і людського суспільства в сучасній українській історіографії // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2017. Вип. 10. С.13–20.

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОР Сисін Я. І., 2016. 371 с.

Вишняцкий Л. Б. Неандертальцы. История несостоявшегося человечества. СПб. : Нестор-История, 2010. 312 с.

Гладилин В. М. Про випереджаючу роль розвитку фізичного типу людини в процесі становлення палеолітичного виробництва // Кам'яна доба України. 2008. Вип. 11. С. 120–121.

Гладилин В. Н., Ситливый В. И. Ашель Центральной Европы. Киев: Наукова думка, 1990. 268 с.

Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Прага Артия, 1985. 568 с.

Залізник Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Сегеда С. П. Антропология. Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ : Либідь, 2009. 424 с.

Степанчук В. Н. Нижний и средний палеолит Украины. Черновцы, 2006. 464 с.

Степанчук В. М. Нижній і середній палеоліт України: хронологічні рамки, антропологічний тип носіїв культури, основні місцезнаходження решток викопних людей // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 10. 2006. С. 17–49.

Степанчук В. М. Особенности социальной структуры неандертальского общества (по материалам среднего палеолита Крыма) // Stratum plus. 2018. № 1. С. 43–57.

Степанчук В. М., Матвіїшина Ж. М., Рижов С. М., Кармазиненко С. П. Початкове заселення і подальше освоєння території України давньою людиною: синтез археологічних і палеогеографічних даних // Вісник Національної академії наук України. 2012. № 8. С. 34–46.

Чабай В. П. Доля останніх неандертальців Східної Європи // Археологія. 2012. № 3. С. 5–26.

Фаган Б. М., ДеКорс К. Р. Археология. В начале [Текст] / пер. с англ. Н. Ю. Струков. Москва : Техносфера, 2007. 591 с.: рис. - Библиогр.: С. 570-591. Перевод изд.: In the Beginning. An Introduction to Archaeology / Brian M. Fagan and Christopher R. DeCorse. New Jersey : Pearson Prentice Hall, 2005. 578 p.

The Cambridge encyclopedia of human evolution / Edited by Steve Jones, Robert Martin, and David Pilbeam ; executive editor, Sarah Bunnay; foreword by Richard Dawkins. Cambridge [England] ; New York, NY, USA : Cambridge University Press, 1992. 506 p.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення терміну «антропогенез».
2. Хто з викопних представників людства був творцем олдувайської, ашельської, мустьєрської культури?
3. Коли найдавніші люди з'являються на території України?
4. Які основні стоянки часів середнього палеоліту ви можете назвати?
5. На які етапи розвитку поділяють культури пізнього палеоліту?
6. Охарактеризуйте культури ранньої пори пізнього палеоліту.
7. Охарактеризуйте культури середньої пори пізнього палеоліту.
8. Охарактеризуйте культури пізньої пори пізнього палеоліту.
9. Дайте характеристику культур часів фінального палеоліту.
10. Чи простежуються відмінності у господарських напрямках між культурами Півночі, Заходу та Південного-Сходу України?

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття №5.

МЕЗОЛІТ УКРАЇНИ

ПЛАН

1. Культурний поділ та періодизація пам'яток. Проблеми хронології.
2. Основні археологічні культури мезоліту. Їхня характеристика.
3. Мезолітичні могильники та антропология.
4. Культурно-історичні процеси на території України у фінальному палеоліті та мезоліті.

Мезоліт, або середньокам'яна доба більшістю дослідників розглядається як перехідна ланка між пізнім палеолітом та неолітом. Це час, коли відбуваються доволі кардинальні зміни у навколишньому природному середовищі (початок голоцену), які безпосередньо відбилися на господарстві первісних людських колективах. Зокрема, зникає, так звана, мамонтова мегафауна, а тваринний світ стає близьким до сучасного. З'являються нові технології обробітку каменю, нові знаряддя полювання, а кам'яна індустрія має вигляд мікролітичних форм. Колективи первісних мисливців, збирачів і рибалок приходять у постійний рух. У цьому контексті, починаючи з мезоліту, простежується чіткий регіональний розподіл за технокомплексами та господарським укладом. Безперечно, нова доба має свою періодизацію пам'яток і він є хронологічний (традиційно на ранній і пізній етапи) і культурний (Причорноморська (або Азово-Чорноморська, Надчорноморська) та Балтійська провінції). У мезолітознавстві України назріла проблема хронології мезолітичних культур, яка здебільшого стосується початків і завершення цієї доби. Тому, необхідно висвітлити сучасну хронологію мезоліту України.

Друге питання присвячене розгляду основних археологічних культур пізнього палеоліту України у послідовності їх існування згідно сучасної періодизації. Зважаючи, що у мезоліті виділено декілька культурних провінцій (Балтійська та Причорноморська) потрібно висвітлювати їх окремо з характеристикою віднесених до них культур. Готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: **датування і поширення культури** в межах України; **основні науковці**, які досліджували ту чи іншу культуру; **основні пам'ятки**; **дати характеристики основних рис та локальних варіантів** (якщо вони виділяються) **матеріальної культури мезоліту України**; охарактеризувати господарський уклад.

Важливі відомості про життєдіяльність дописемного людства є дослідження поховальних пам'яток. Ці відомості, при залученні антропологічних даних дають змогу з'ясувати доволі широкий спектр важливих, у тому числі і палеодемографічних аспектів. Зокрема, це соціальні реконструкції, генетичні контакти або шлюбні взаємини між різними антропологічними типами населення (різними етнічними групами), певні міграційні процеси, середня тривалість життя, частково трудову діяльність, травми, які отримали впродовж життя та методи їх лікування тощо. Частково, відповіді на зазначене питання ми отримуємо з досліджених Волоського могильника часів фінального палеоліту; Василівського I, II, III та Чаплінського мезоліту та окремих мезолітичних поховань із гротів Фатьма-Коба та Мурзак-Коба в Криму.

Четверте питання присвячено розгляду культурно-історичних процесів на території України у фінальному палеоліті та мезоліті. Справа в тім, що починаючи з мезоліту можна говорити про певне співвідношення таких понять як культура і етнос, культурно-історичні провінції та проблему мезо-неолітичного перехідного періоду.

Основна література

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубчанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Залізняка Л. Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація // Кам'яна доба України. Вип. 8. Київ: Шлях, 2008. 184 с.

Залізняка Л. Л. Мезоліт заходу Східної Європи // Кам'яна доба України Вип. 12. Київ: Шлях, 2009. 278 с.

Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г. Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / Навчально-дослідна лабораторія Германно-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків : С.А.М., 2014. 132 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ: Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології України НАН України, 2022, 448 с.

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисін Я. І., 2016. 371 с.

Залізник Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Кетрару Н. А. Памятники эпох палеолита и мезолита. Кишинев: Штиинца, 1973. 176 с.

Красковский В. И. Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья (археологическая карта). Киев : Наукова думка, 1978. 69 с.

Манько В. О. Фінальний палеоліт – неоліт Криму: культурно-історичний процес. Київ : О. Філюк, 2013. 248 с.

Мацкевой Л. Г. Мезолит запада Украины / АН Украины, Ин-т обществ. наук. Киев: Наук. думка, 1991. 148 с.

Сапожников І. В., Сапожникова Г. В. Хронологія поселень та культурна послідовність мезоліту та неоліту Північно-Західного Причорномор'я // Кам'яна доба України. 2005. Т. 7. С. 87-95.

Сегеда С. П. Антропологія. Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ : Либідь, 2009. 424 с.

Сегеда С. П. У пошуках предків. Антропологія та етнічна історія України. Київ : Наш час, 2012. 430 с.

Станко В. Н. Епоха мезоліту // Давня історія України. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 1. С. 114-156.

Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. Киев : Наукова думка, 1982. 176 с

Телегин Д. Я. Памятники эпохи мезолита на территории УССР (Карта местонахождений). Киев : Наукова думка, 1985. 183 с.

Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX–VI тисячоліття до н. е.). Київ : Наукова думка, 1982. 256 с.

Черниш А. П. Стародавнє населення Подністрів'я в добу мезоліту. Київ : Наук. думка, 1975. 168 с.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте мезоліт як історичний період.
2. Які мезолітичні культурні провінції виділяють на теренах України?
3. Які основні археологічні культури Причорноморської провінції ви знаєте?
4. Які основні археологічні культури Балтійської провінції ви знаєте?

5. Які знаряддя праці є характерними для неоліту?
6. Хто досліджував мезолітичні культури України?
7. Назвіть основні дослідженні могильники часів фінального палеоліту – мезоліту.
8. Які антропологічні типи населення виділено за результатами антропологічних досліджень цих могильників?
9. Які культурно-історичні процеси відбувалися в часи мезоліту на теренах України?

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття №6.

НЕОЛІТ УКРАЇНИ

ПЛАН

1. Теорії проникнення неолітичних культур на територію України.
2. Буго-Дністровська культура.
3. Культура лінійно-стрічкової кераміки.
4. Сурсько-Дніпровська культура.
5. Дніпро-донецька культура.
6. Культура ямково-гребінцевої кераміки.

Неоліт знаменує собою кардинальні зміни у господарському розвитку людства. Головною віхою цього часу є перехід до відтворюючого господарства, що складає зміст «Неолітичної революції». Зауважимо, що цей перехід не був одномоментним. Відтворювальні форми господарства, разом з мігрантами поступово проникали на територію Європи. Відомо три головні версії неолітизації території України: 1) автохтоністська; 2) південно-східна (з Передкавказзя та Прикаспію); 3) південно-західна (з Балкан через Подунав'я). Отже, ваше завдання висвітлити ці концепції.

Однією із найдавніших неолітичних культур на теренах України є Буго-Дністровська, яка сформувалася під впливом давньоземлеробських неолітичних культур Балкано-Дунайської області на місцевій мезолітичній основі. Готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію і періодизацію культури; територію поширення культури** в межах України; **основні науковці**, які досліджували цю культуру; **основні пам'ятки; дати характеристику основних рис матеріальної культури** (речовий та керамічний комплекс, житлобудівництво тощо); охарактеризувати **господарський уклад**.

Однією з найбільш яскравих класичних неолітичних культур є культура лінійно-стрічкової кераміки, яка мала дуже значне поширення на території Європи у 5700-4900 роках до н. е. Готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію і періодизацію культури; територію поширення культури** в Європі та межах України; **основні науковці**, які досліджували цю культуру; **основні пам'ятки; дати характеристику основних рис матеріальної культури** (речовий та керамічний комплекс, житлобудівництво тощо); охарактеризувати **господарський уклад**.

Однією із ранніх неолітичних культур України є Сурсько-Дніпровська культура, яка також склалася на місцевій мезолітичній основі. На відміну від усіх інших неолітичних культур України вона мала свої певні своєрідні риси, які простежуються в особливостях вибору місцевості для заснування поселень та деяких унікальним кам'яним посудом. Отже, готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію і періодизацію культури; територію її поширення в Україні; основні науковці**, які досліджували цю культуру; висвітлити **основні пам'ятки; дати характеристики основних рис матеріальної культури** (речовий та керамічний комплекс, житлобудівництво тощо); охарактеризувати **господарський уклад**.

Дніпро-донецька культура або Дніпро-донецька культурно-історична спільність є основною за значенням і територією неолітичною культурою в Україні, яка існувала впродовж біля 2 тисяч років (VII–V тис. до н. е.). Отже, готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію і періодизацію культури; територію її поширення в Україні; основних науковців**, які досліджували цю культуру; висвітлити **головні пам'ятки; дати характеристики основних рис матеріальної культури** (речовий та керамічний комплекс, житлобудівництво тощо) та **поховальну обрядовість**; охарактеризувати **господарський уклад**.

Культура ямково-гребінцевої кераміки (Ямково-гребінцевої кераміки культурно-історична область) віднесена до пізньонеолітичних культур, що займала значні простори від Скандинавії на Півночі, Уральських гір на сході і лісової території Лівобережжя України на півдні. Отже, готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію і періодизацію культури; територію її поширення в Україні; основних науковців**, які досліджували цю культуру; висвітлити **головні пам'ятки; дати характеристики основних рис матеріальної культури** (речовий та керамічний комплекс, житлобудівництво тощо) та **поховальну обрядовість**; охарактеризувати **господарський уклад**.

Основна література

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубочанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Даниленко В. Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. Київ : Наукова думка, 1969. 259 с.

Залізняк Л. Л. Неолітизація України. Від «східного імпульсу» до «балканізації» // Магістеріум. Археологічні студії. 2018. Вип. 70. С. 4–16.

Залізняк Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г. Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / Навчально-дослідна лабораторія Германо-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків : С.А.М., 2014. 132 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ: Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології України НАН України, 2022, 448 с.

Гимбутас М. Цивілізація Великої Богини: Мир Древней Европы. Москва : РОССПЭН, 2006. 572 с.

Залізняк Л. Неолітизація України та проблема формування генетичного підґрунтя індоєвропейців // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССXXXV. Праці Археологічної комісії. Львів, 1998. С. 93–110.

Езепенко И. Н. Родственные неолитические культуры днепродонецкой общности верхнего Поднепровья: общие и отличительные черты // Самарский научный вестник. 2019. Т. 8. № 3 (38). С. 136–142.

Котова Н. С. Неолитизация Украины. Луганск: Шлях, 2002. 267 с.

Журавльов О. П., Котова Н. С. Тваринництво неолітичного населення України // Археологія. 1996. №2. С. 3–17.

Ленартович О. Культура лінійно-стрічкової кераміки на території України: історія дослідження // Археологічні дослідження Львівського університету. 2009. Вип. 12. С. 226–261.

Матвеева Н. П. Реконструкция социальной структуры древних обществ по археологическим данным. Учебное пособие. Тюмень : Издательство Тюменского государственного университета, 2007. 206 с.

Манько В. О. Проблеми вивчення неоліту України // Кам'яна доба України. 2010. №13. С. 229–253.

Манько В. О. Фінальний палеоліт – неоліт Криму: культурно-історичний процес. Київ : О. Філюк, 2013. 248 с.

Мотиль Р. Глиняний посуд епохи неоліту на теренах України // Народознавчі зошити. 2011. № 4. С. 629–634.

Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. Киев: Наукова думка, 1976. 152 с.

Ногін Є. В. Неоліт Північно-Східної України: Наукова монографія. Київ : Видавець Олег Філюк, 2016. 580 с.

Ногін Є. В. Неолітичні племена ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверського Полісся // Сіверянський літопис. 2005. № 6. С. 3–9.

Пелещишин Н. А. Племена культури лінійно-ленточної кераміки // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). Київ : Наукова думка, 1987. С. 99–109.

Потехіна І. Д. Перший досліджений череп з поселення культури лінійно-стрічкової кераміки на теренах України // Археологічні дослідження в Україні 2016 / гол. ред. Ю. В. Болтрик. Київ, 2018. С. 345–347.

Телегин Д. Я., Титова Е. Н. Поселения Днепро-Донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. Киев : Наук. думка, 1998. 143 с.

Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. Москва : Наука, 1970. 280 с.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттю «неолітична революція».
2. Охарактеризуйте розвиток продуктивних сил неоліту.
3. Які фази розвитку Буго-Дністровської культури виділено?
4. У чому полягає особливість керамічного комплексу культури лінійно-стрічкової кераміки?
5. У чому полягає особливість посуду сурсько-дніпровської культури?
6. Чому Дніпро-Донецьку культуру визначають як Дніпро-Донецьку історико-культурну спільність?
7. Який вплив Дніпро-Донецька культура здійснила на сусідні з нею населення (інші археологічні культури) і в чому це простежується?
7. У чому полягає особливість керамічного комплексу культури ямково-гребінцевої кераміки?
8. Який вплив культура ямково-гребінцевої кераміки здійснила на сусідні з нею населення (інші археологічні культури) і в чому це простежується?

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття №7.

ЕНЕОЛІТ УКРАЇНИ

ПЛАН

1. Трипільська культура. Проблеми періодизації і хронології.
2. Характеристика основних етапів розвитку трипільської культури.
3. Пам'ятки культури Гумельниця.
4. Середньостогівська культура.
5. Культура лійчастого посуду.
6. Культура кулястих амфор.
7. Ямна культурно-історична спільність.

Однією з найбільш яскравих археологічних культур України є трипільська (Трипілля-Кукутень), яку по праву можна назвати однією з основних давньоземлеробських культур кам'яно-мідної доби (енеоліту). Зважаючи на територію поширення та тривалість існування самої культури в сучасній історіографії йде дискусія про хронологію трипільських пам'яток та, власне, періодизацію. Останнє важливо ще з позицій синхронізації трипільських пам'яток України та Румунії. Отже, потрібно висвітлити історію відкриття цієї культури, основних дослідників, територію поширення та проюлеми хронології та періодизації на сучасному етапі.

Зважаючи на те, що трипільська культура існувала біля двох з половиною тисяч років, в її розвитку, узагальнено, можна виділити три етапи – ранній, середній і пізній. Для кожного етапу характерна певна територія проникнення трипільського населення, особливості матеріальної культури, «містобудування» тощо. Отже, усі ці аспекти потрібно висвітлити у доповіді.

Культуру Гумельниця відносять до осіло-землеробських племен епохи енеоліту Балкано-Дунайського регіону. В Україні вона презентована невеликим анклавом пам'яток Болград-Алдень у Нижньому Подунав'ї. Отже, готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію і періодизацію культури; територію та основні пам'ятки** цієї культури в Україні; **науковців**, які досліджували цю культуру; **дати характеристику основних рис матеріальної культури** (речовий та керамічний комплекс, житлобудівництво тощо); охарактеризувати **господарський уклад**.

Середньостогівська культура (Середньостогівська культурно-історична область) була поширена в степовому Придніпров'ї, Приа-

зов'ї, басейні Сіверського Дінця (прит. Дону) та Нижньому Подонні у середині IV – середині III тис. до н. е. Отже, готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію і періодизацію культури; науковців**, які досліджували цю культуру; **ареал поширення та основні пам'ятки** цієї культури в Україні; **дати характеристику основних рис матеріальної культури** (речовий та керамічний комплекс, житлобудівництво тощо); охарактеризувати **господарський уклад**; особливості **поховальної обрядовості**.

Культура лійчастого посуду є доволі масштабним явищем європейської археології мідно-кам'яної доби. Вона утворилася наприкінці V – на початку IV тис. до н. е. у межиріччі Одера та Вісли, на території сучасних Німеччини й Польщі на основі місцевих мезолітичних племен під впливом наддунайських неолітичних культур. Має декілька локальних варіантів, зокрема на території України (у Волинській та Львівській областях). Отже, готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію і періодизацію культури; науковців**, які досліджували цю культуру; **ареал поширення та основні пам'ятки** цієї культури в Україні; **дати характеристику основних рис матеріальної культури** (речовий та керамічний комплекс, житлобудівництво тощо); охарактеризувати **господарський уклад**; особливості **поховальної обрядовості**.

Культура кулястих амфор віднесена до культур пізнього енеоліту – доби ранньої бронзи. Її назва пов'язана зі своєрідною формою посуду, а пам'ятки відомі у Східній Німеччині, Польщі, Чехії, Південно-Західній Білорусі, Північній Румунії і Молдові. В межах України поширена у Поліссі й Лісостеповому Правобережжі України, у межиріччі Пруту і Серету. Отже, готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію і періодизацію культури; науковців**, які досліджували цю культуру; **ареал поширення та основні пам'ятки** цієї культури в Україні; **дати характеристику основних рис матеріальної культури** (речовий та керамічний комплекс, житлобудівництво тощо); охарактеризувати **господарський уклад**; особливості **поховальної обрядовості**.

Ямна культурно-історична спільність (ямна культура) презентує початок раннього бронзового віку на теренах Північного Причорномор'я (3200/3100–2500/2400 до н. е. за каліброваними датами). Поширена в степовій та лісостеповій зонах Східної та Центральної Європи, від Приуралля на сході до Балканського півострова на захо-

ді. Назва походить від типу поховальних споруд – ям під курганними насипами. Населення цієї культури мало тісні контакти з племенами Північного Кавказу, Балкано-Карпатського регіону та Центральної Європи. Вірогідно, воно репрезентує ранню фазу розвитку індо-іранської мовної спільноти. Отже, готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію і періодизацію культури; науковців**, які досліджували цю культуру; **ареал поширення та основні пам'ятки** цієї культури в Україні; **дати характеристику основних рис матеріальної культури** (речовий та керамічний комплекс, житлобудівництво тощо); охарактеризувати **господарський уклад; особливості поховальної обрядовості**.

Основна література

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубчанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Даниленко В. Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. Київ : Наукова думка, 1969. 259 с.

Залізняк Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г. Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / Навчально-дослідна лабораторія Германо-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків : С.А.М., 2014. 132 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ: Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології України НАН України, 2022, 448 с.

Бурдо Н. Б, Відейко М. Ю. Феномен трипілля у цивілізаційній історії України (Походження, хронологія, зв'язки, етнокультурний та цивілізаційний аспекти трипільської культури) // Трипільська культура. Пошуки. Відкриття. Світовий контекст (До 100-річчя від дня народження О. Ольжича) : Збірка наукових праць / Упоряд. М. Відейко, С. Кот. Київ : Спадщина, 2007. С. 5–27.

Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Трипільська культура. Харків : Фоліо, 2008. 414 с.

Гимбутас М. Цивілізація Великої Богини: Мир Древней Европы. Москва : РОССПЭН, 2006. 572 с.

Данилів М. Історія дослідження культури лійчастого посуду на теренах Заходу України // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 14. 2010. С. 494–505.

Европа на порозі IV тисячелеття: время трансформаций // *Stratum Plus*. 2016. №2. 288 с.

Енциклопедія Трипільської цивілізації : в 2 т. Т.1. Кн.1. / Гол. ред. М. Ю. Відейко. Київ : ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. 703 с.

Енциклопедія Трипільської цивілізації : в 2 т. Т.1. Кн.2. / Н. Б. Бурдо [та ін.]; гол. ред. М. Ю. Відейко. Київ. 2004. 319 с.

Журавльов О. П., Котова Н. С. Тваринництво неолітичного населення України // *Археологія*. 1996. №2. С. 3–17.

Іванова С. Ямна культура: походження та міграції в контексті теорії фронтиру // *Записки історичного факультету* 31 випуск 2020 : збірник наукових праць. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2020. С. 17–39.

Народи і культури нижнього Дунаю в давнину // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ізмаїл, 23-26 серпня 2018 р.). Ізмаїл, 2018. 195 с.

Никитин А. Г. Генетические корни трипольцев: что мы узнали после восьми лет исследований // *Stratum plus*. № 2. 2014. С. 303–306.

Николова Л. Ямная культура на Балканах (динамика структуры погребального обряда и соотношение с другими культурами ранней бронзы) // «*Stratum plus*», 2000, № 2. С. 423–458.

Петренко В. Г. Проблема «Триполье и Степь» и памятниками энеолита – ранней бронзы Северо-Западного Причерноморья // Матеріали по археології Северного Причерноморья: Сб. научн. тр. 2009. Вип. 9. С. 10–38.

Потехина И. Д. О носителях культуры Средний Стог II по антропологическим данным // *Советская археология*. 1983. № 1. С. 144–154.

Свешников И. К. Культура шаровидных амфор // *Археология СССР*. Свод археологических источников. Вып. 1-27. Москва : Наука, 1983. 85 с.

Субботин Л. В. Памятники культуры Гумельница юго-запада Украины. Киев : Наук. думка, 1983. 139 с.

Телегин Д. Я., Нечитайло А. Л., Потехина И. Д., Панченко Ю. В. Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Чер-

номорського регіона : археолого-антрополог. аналіз матеріалів і кат. пам'яток. Луганск : Шлях, 2001. 152 с.

Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. Київ .: Наукова думка, 1973. 172 с.

Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. Москва: Наука, 1970. 280 с.

Szmyt M. Between west and east people of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950–2350 BC // Baltic-Pontic Studies. 2010. Vol. 8. 351 p.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте трипільську глиняну пластику.
2. Архітектура трипільського будинку.
3. В який період у трипільців з'являється мальована кераміка?
4. З чим пов'язана назва культури Гумельниця?
5. Яка роль належить гумельницьким племенам в середовищі енеолітичних культур?
6. Представники якої культури вперше в Європі приручили коня до верхової їзди?
7. Які особливості поховальних комплексів культури кулястих амфор?
8. Який предмет найбільш характерний для поховальних комплексів ямної культури?

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття №8.

ДОБА БРОНЗИ

ПЛАН

1. Культури лісостепового Правобережжя України:
 - городоцько-здовбицька, стжижовська культура;
 - середньодніпровська культура;
 - тшинецьке культурне коло;
 - білогрудівська культура;
 - культура Ноа.
2. Культури Півдня та Лівобережжя України:
 - катакомбна історико-культурна спільність;
 - культура багатоваликової кераміки (бабинська);
 - зрубна, сабатинівська, білозірська культура.
3. Культури Закарпаття:
 - культура Отомань;
 - станівська культура.

Традиційно, добу бронзи можна умовно розділити на три хронологічні періоди – ранній, середній і пізній. Також, враховуючи територіальний розподіл та домінуючий господарський уклад в межах України можна виділити певні зони лісостепове Правобережжя, степовий південь та Лівобережжя й, окремо, регіон Закарпаття. Отже, перше питання присвячено розгляду основних культур Лісостепового Правобережжя України.

Винятково важливими є проблеми доби бронзи Західної Волині, Малопольщі, Подністрів'я в постшнуровий час – період екзистенції та співіснування кількох культур: межановицької, городоцько-здовбицької, стжижовської, почасти бабинської, можливо, тшинецько-комарівської. Проте пам'ятки перших двох (МК та ГЗК) на ранніх етапах подібні, що викликає жваву дискусію про їхню належність до однієї чи іншої, так само складна для з'ясування проблема еволюції та походження цих культур. Городоцько-здовбицька культура започатковує ранній та середній етап бронзи на території Західної Волині та півдня Західного Полісся (Рівненська область, Волинська область, частково Львівська область та південно-східна Польща).

Стжижовська культура є унікальним етнокультурним явищем середини доби бронзи на території Волині. Ймовірно, що початковий її ареал формування знаходився у межиріччі Стиру та Горині. Приблиз-

но в XXII ст. до н. е. на теренах Західної Волині на основі прийшлого зі сходу катакомбного населення поступово формується стжишовська культура. За новішими датуваннями, існування культури припадає на 2000-1950 рр. до н. е. Її формування відбувалося на підґрунті етнокультурних зв'язків культури шнурової кераміки, культури кулястих амфор, середньодніпровської культури, але «стєпова традиція» в цьому випадку стала домінуючою. Певний вплив на її становлення мали також городоцька-здовбицька та межановицька культури.

Середньодніпровська культура раннього і середнього етапу бронзи була поширена у Верхньому та Середньому Подніпров'ї, Десни на теренах України, Росії та Білорусі. Її формування відбувається на території Середнього Подніпров'я, звідки ця культура, поступово, поширюється на Північ.

Тшинецьке культурне коло (тшинецько-комарівсько-сосницька культурно-історична спільність, або тшинецько-комарівська культура) – це група споріднених археологічних культур пізнього бронзового віку, поширених у лісовій та лісостєповій зонах Східної Європи (території Польщі, України (Галичина, Волинь, Буковина, Поділля, Полісся, Середня Наддніпрянина), Білорусі, Росії (Брянщина), Румунії (Румунська Молдова), Молдови, Литви; окремі пам'ятки зафіксовані в Латвії та Естонії). Вирізняються лісова та лісостєпова лінії розвитку. Ареал тшинецького культурного кола розподіляється на західний (басейн Балтійського моря) та східний (басейн Чорного моря) масиви. До західного масиву належить тшинецька культура (групи лубенська, опатовська, любельська, мазовецько-подляська, німанська). До східного масиву входять комарівська культура (групи комарівська, волинська, киево-черкаська, подільська, Костіша) та сосницька культура (групи прип'ятська, киево-житомирська, сосницька, північнополіська, русаковицька); перша пов'язана з лісостєповими ландшафтами, друга – з лісовими. Час існування тшинецького культурного кола охоплює все II-ге тис. до н. е.; класичний період датується XVI–XIII ст. до н. е. Комарівська і тшинецька культури мають дуже багато спільних рис у типах знарядь праці, кераміки, прикрас, поховальному обряді тощо. Інколи ці дві культури, між пам'ятками яких навіть не завжди вдається провести точне територіальне розмежування, зараховують до однієї, тшинецько-комарівської культури.

Комарівські племена жили переважно на більш південних територіях, у Прикарпатті та південній частині Волині, а тшинецькі – в долині Середнього Дніпра, басейні Прип'яті в межах України і Білорусі і далі

на захід на території Польщі. Пам'ятки, споріднені з тишинецькими, відомі і на схід від Дніпра, в басейні Десни і Сейму.

Білогрудівська культура часів пізньої бронзи була поширена в лісостеповій Правобережній Україні на території України між Дністром і Дніпром, яка сформувалася на базі, переважно, комарівської і тишинецької культур.

Культура Ноа (Ноуа) також відноситься до культур часів пізньої бронзи. Датується часом 1250–1000 рр. до н. е. В межах України культура Ноа займала територію Середнього і Верхнього Подністрів'я, північну частину Західного Поділля (Тернопільщина: Волів, Козлів, Охрімівці, Грицивці) та Волинь (Рівненська область: Крем'янець, Дубно, Костянець та ін.). Окрім України, пам'ятки цієї культури виявлено в центральній і східній Румунії, в Молдові. Отже, готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію і періодизацію культур; науковців**, які досліджували цю культуру; **ареал поширення та основні пам'ятки** конкретних культур; **дати характеристику основних рис матеріальної культури** (речовий та керамічний комплекс, житлобудівництво тощо); охарактеризувати **господарський уклад**; особливості **поховальної обрядовості**.

Друге питання присвячено культурам Півдня та Лівобережжя України. Головними культурами, що репрезентують людність цього часу є катакомбна історико-культурна спільність (катакомбна культура), культура багатоваликової кераміки (бабинська культура), зрубна, сабатинівська та білозірська культури.

Катакомбну історико-культурну спільність розглядають як групу археологічних культур середнього бронзового віку. Її пам'ятки були поширені в степовій і лісостеповій смузі від правобережжя Волги і Кавказу до Дніпра та пониззя Дунаю та репрезентована численними могилами-курганами, в яких поховання були влаштовані в катакомбах-підбоях, зроблених у стінах могильних ям. Культура виникає внаслідок трансформації ямної культурно-історичної спільності, зумовленої внутрішнім розвитком і посиленнями контактами з землеробсько-скотарськими культурами передньоазійського кола, насамперед Кавказу. Останні активно сприяли формотворчості та створенню оригінальних типів у матеріальній і духовній культурі населення катакомбної історико-культурної спільності, приналежного до індоіранської гілки індоєвропейців.

Культура багатоваликової кераміки (бабинська культура) – це культура початку пізнього бронзового віку, що виникає внаслідок

трансформації культур катакомбної культурно-історичної спільності, посиленої контактами із щойно сформованими культурними утвореннями Волго-Уралля. Поширена в степовій і лісостеповій зонах від Дону до Пруту (притока Дунаю). У Криму та пониззі Дону в цей час створюється споріднена культура – кам'янсько-лівенцівська з кам'яними житлами та фортечними мурами.

Зрубна культура або зрубна історико-культурна спільність – це етнокультурне утворення доби пізньої бронзи (XVIII–XII ст. до н. е.), що було поширене у степовій та лісостеповій смузі Східної Європи від Уралу на сході до річки Дніпро на заході, від річки Кама й правих приток Оки на півночі до азово-чорноморських степів на півдні. Вона формується на базі покровської та бережнівсько-маївської культур. Представники цзрубної історико-культурної спільності належали до давньоіранської мовної спільноти, виробили оригінальну знакову систему, мали диференційовану соціальну структуру.

Сабатинівську культуру відносять до часів пізнього бронзового віку, що була поширена в степовій смузі Північного Причорномор'я від Дунаю до Приазов'я та Північного Криму. У формуванні цієї культури провідна роль належала носіям культури багатоваликової кераміки. Мала активні торгові зв'язки з карпато-трансильванськими та дунайськими металургійними центрами, а на сході – зі зрубною культурно-історичною спільністю.

Білозерську культуру відносять до часів фінальної бронзи (XII–X ст. до н. е.), що була поширена в степовій смузі України та Молдови. Окремі пам'ятки представлені на Нижньому Доні, на території Кубані та Криму. Основні заняття населення – скотарство, землеробство, металообробка. Походження цієї культури є дискусійним.

Отже, готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію і періодизацію культур; науковців**, які досліджували цю культуру; **ареал поширення та основні пам'ятки** конкретних культури; **дати характеристику основних рис матеріальної культури** (речовий та керамічний комплекс, житлобудівництво тощо); охарактеризувати **господарський уклад; особливості поховальної обрядовості**.

Третє питання присвячено культурам бронзового часу на території Закарпаття де існували культура Отомань та станівська культура.

Культуру Отомань вважають однією із найяскравіших археолічних культур доби середньої бронзи Південнокарпатського регіону. Вона займала терени Закарпаття (Берегове, Дідове, Дякове), Східної Словач-

чини, Північно-Східної Угорщини та Північно-Західної Румунії. Пам'ятки представлені укріпленими й неукріпленими поселеннями, городищами та скарбами бронзових і золотих речей. Племена цієї культури мали розвинене орне землеробство та скотарство, металургію бронзи, розвинені торгові та культурні зв'язки з егейським світом.

Станівська культура (в Румунії культура Сучу-де-Сус, в Угорщині культура Фельшьосоч) віднесена до культур пізньої бронзової доби на Українському Закарпатті, Східній Словаччині (Східнославацька низовина), Північно-Східній Угорщині та Північно-Західної Румунії. Вона відома за поселеннями, могильниками та скарбами бронзових виробів та входить до ширшої культурної спільноти культури полів поховальних урн.

Отже, готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію і періодизацію культур; науковців**, які досліджували цю культуру; **ареал поширення та основні пам'ятки** конкретних культури; **дати характеристики основних рис матеріальної культури** (речовий та керамічний комплекс, житлобудівництво тощо); охарактеризувати **господарський уклад; особливості поховальної обрядовості**.

Основна література

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Археология Прикарпатья, Вольны и Закарпатья: энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури, Л. И. Крушельницкая, В. М. Конопля и др.; АН УССР, Ин-т общественных наук. Киев : Наукова думка, 1990. 184 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубочанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Залізняка Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г. Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / Навчально-дослідна лабораторія Германно-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків : С.А.М., 2014. 132 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ: Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології України НАН України, 2022, 448 с.

Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. Киев : Наукова думка, 1972. 271 с.

Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев : Наукова думка, 1985. 164 с.

Бунятян К. Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація // Археологія. 2008. № 3. С. 10–20.

Бунятян К. П. Етнокультурна ситуація на Західній Волині за доби бронзи // Археологія. 2013. № 1. С. 33–50.

Ванчугов В. П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье. Киев : Наукова думка, 1990. 162 с.

Крушельницька Л. Культура Ноа на землях України. Львів, 2006. 176 с.

Литвиненко Р. О. Пам'ятки типу Бабине III: від культури до культурного кола // Нові сторінки історії Донбасу. Кн. 15/16. Донецьк : Вид-во Дон. ун-ту, 2008. С. 342–354.

Охріменко Г. В., Локайчук С. М. Означення культур епохи бронзи на Волині // Нариси культури давньої Волині. Луцьк, 2006. С. 309–312.

Охріменко Г. В., Склярченко Н. В., Локайчук С. М. Городоцько-здовбицька культура на території Північно-Західної України // Праці Центру пам'яткознавства. 2015. Вип. 28. С. 115–129.

Охріменко Г. В., Склярченко Н. В., Локайчук С. М. Етнокультурні процеси на території Західної Волині за доби бронзи : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 402 с.

Охріменко Г. Про етноміграційні процеси на території Волинського Полісся в епоху енеоліту та бронзи // Охріменко Г., Склярченко Н., Каліщук Щ., Ткач В., Романчук О. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. Луцьк, 2007. С. 277–305.

Охріменко Г. В., Склярченко Н. В., Локайчук С. М. Стжижовська культура: історико-культурологічний та мистецький аспекти : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 414 с.

Пелещиншин М. Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині і Стиру // Волино-Подільські археологічні студії. Львів, 1998. Т. 1. С. 160–172.

Пелещиншин М. А. Нові поселення стжижовської культури на Волині // Археологія. 1971. Вип. 1. С. 89–103.

Самолук В. О. Нові поховальні пам'ятки городоцько-здовбицької культури // Археологія. 2009. № 4. С. 26–37.

Свешников И. К. Культуры шнуровой керамики; Ранний период бронзового века Прикарпатья и Волыни // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо. Київ, 1990. С. 49–77.

Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тис. до н. е. Київ : Наукова думка, 1974. 208 с.

Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев : Изд-во АН УССР, 1961. 245 с.

Черняков И. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. Киев : Наукова думка, 1985. 169 с.

Запитання для самоконтролю

1. Які археологічні культури входили до блоку культур шнурової кераміки?

2. Від яких епонімних пам'яток походить назва культури – Городоцько-здовбицька?

3. Який напрям господарства характеризує Стжижовську культуру?

4. Назвіть головні кам'яні вироби характерні для Середньостогівської культури.

5. Які локальні групи можна виділи для тшинецького культурного кола?

6. Що таке зольники та яке їх значення для Білогрудівської культури?

7. Звідки походить назва катакомбної культури?

8. Вкажіть на відмінності між локальними групами зрубної культури.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття №9. РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК.

ПЛАН

1. Передскіфські пам'ятки України.
2. Скіфські пам'ятки України.
3. Матеріальна культура.
4. Поховальна обрядовість.
5. Сарматські пам'ятки.
6. Пізньоскіфські пам'ятки Нижнього Дніпра та Криму.

Ранній залізний вік знаменує собою власне історичний період, відомості про який ми частково отримуємо з писемних джерел, починаючи з Гомера і завершуємо античними авторами. На підставі цих описів, ми дізнаємося про найдавніший «історичний» народ кіммерійців, скіфів, грецькі поліси Північного Причорномор'я та Криму, сарматів та ін. Ці відомості, дають нам уяву про соціальну структуру цих народів, суспільні відносини, їхню «живу» історію, назви місцин та самоназви народів, особливості поховальної обрядовості, що, безумовно, доповнює археологічні дослідження їхніх старожитностей. В історії та археології України виділять передскіфський період, скіфський, сарматський (скіфо-сарматський). Окремо розглядають грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я. У лісостеповому Правобережжі України хронологічно можна виділити коло гальштатських та латенських культур.

Отож, перше питання присвячено передскіфським пам'яткам. В межах цього часу виділяють кіммерійську, чорноліську, лужицьку та висоцьку культури та фракійський гальштат. Кіммерійська культура була поширена у степовій частині України. Її старожитності пов'язують з пам'ятками чорногорівського та новочеркаського типу. Чорноліська, лужицька та висоцька культури займали територію Правобережного лісостепу. Натомість фракійський гальштат (межах України відомий за східним його варіантом культури гава-голігради) займав територію Подунав'я, Молдови, Середнього і верхнього Подністров'я, Північної Буковини, хоча розглядається як глобальним явище Європейської археології. На відміну від степової частини України, зазначені культури вели осілий землеробський спосіб життя. Отже, готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію і періодизацію культур; на-**

уковців, які досліджували ці культуру; **ареал поширення та основні пам'ятки** конкретних культури; **дати характеристики основних рис матеріальної культури** (речовий, керамічний комплекс, житло-будівництво тощо); охарактеризувати **господарський уклад**; особливості **поховальної обрядовості**.

Одним із найяскравіших в історичному плані періодів це є часи Великої Скіфії. Увірвавшись на територію України, скіфи підкорили місцеві племена та започаткували свою оригінальну матеріальну культуру. В межах питання необхідно висвітлити основні моменти історії Скіфів, яка відома за Геродотом та інших джерел. Також, зважаючи на описи скіфів потрібно охарактеризувати локальні варіанти скіфських пам'яток, зокрема, Київську, Східноподільську, Західноподільську, ворсклинську сіверсько-донецьку локальні групи, пам'ятки Посулля.

У третьому питанні потрібно охарактеризувати матеріальну культуру скіфів. Зокрема, слід висвітлити головний речовий комплекс, до якого входить керамічний посуд (місцевий та імпортований), зброя та обладунок, ювелірне мистецтво та декорування (скіфський звіриний стиль), головні знаряддя праці тощо.

Четверте питання присвячено поховальній обрядовості скіфів, особливості якої нам відомі за описом Геродота та археологічних досліджень. Усі поховальні пам'ятки можна умовно розділити на три групи – кургани простих скіфів, кургани заможних скіфів та кургани скіфської аристократії. Останні найяскравіше представлені серед пам'яток Степової Скіфії (кургани Литий (мельгуновський), Солоха, Чортюк, Куль-оба, Гайманова могила, Товста могила та ін).

У III ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї з'являються сармати, які доволі швидко витісняють скіфів. В різний хронологічний період, їхні пам'ятки зафіксовані не тільки у степовій частині України, а й у басейні Сіверського Дінця, в Середньому Подніпров'ї, на Південному Бузі та Дністрі. Їхні старожитності відомі, головним чином, за поховальними пам'ятками. Отже, готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію і періодизацію культури**; **науковців**, які досліджували цю культуру; **ареал поширення та основні пам'ятки**; **дати характеристики основних рис матеріальної культури** (речовий, керамічний комплекс тощо); охарактеризувати **господарський уклад**; особливості **поховальної обрядовості**.

Під тиском сарматів частина скіфського населення була змушена осісти на території Нижнього Дніпра та Криму. У Криму, з кінця

III ст. до н. е. функціонувала Скіфська держава, яка отримала назву Малої Скіфії зі столицею Неаполем Скіфським. Відомі й скіфські царі, зокрема, Агар, Скілур, Палак. Отже, слід висвітлити основні пам'ятки скіфів Нижнього Дніпра і Криму, особливості їх матеріальної культури.

Основна література

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубочанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Залізняка Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г. Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / Навчально-дослідна лабораторія Германно-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків : С.А.М., 2014. 132 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ: Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології України НАН України, 2022, 448 с.

Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н. э.). Ленинград : Издательство ЛГУ, 1974. 156 с.

Бандрівський М. С. Проблема Білогородівки і Чорнолісся реабілітація культури українського гальштату? // Археологічні дослідження Львівського університету. Львів, 2005. Вип. 8. С.311–321.

Войтович Л. Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен // Записки НТШ. Т. 260. Кн. 2. Львів, 2010. С.7–23.

Геродот. Історії в дев'яти книгах / Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. Київ : Наукова думка, 1993. 575 с.

Граков Б. Н. Ранний железный век. Москва : МГУ, 1977. 232 с.

Гречко Д. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. Київ : Ін-т археології НАН України, 2010. 286 с.

Гречко Д. Поховальний обряд Дніпровського лісостепоного Лівобережжя ранньоскіфського часу: варіант аналізу // Археологія і давня історія України. 2018. Вип. 1. С. 20–44.

Гречко Д. С. Про особливі види поховань у населення східноєвропейського Лісостепу VII–IV ст. до н. е. // Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник. 2016. № 13. С. 181–200.

Дараган М. Н. Начало раннего железного века в Днепроградской Правобережной Лесостепи: монография. Київ : КНТ, 2011. 848 с.

Дараган М. Н. Основы хронологии предскифского и раннескифского времени Северного Причерноморья // Старожитності степового Причерномор'я і Криму, вып. XI. Матеріали конференції «Проблеми скіфо-сарматської археології Північного Причорномор'я». Запоріжжя : Запорізький державний університет, 2004, с. 86–92.

Іллінська В. А. Кургани скіфського часу Посульсько-Донецького лісостепу // Археологія. 1962. Т. XIV. С.52–75. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Illinska_Varvara/Kurhany_skifskoho_chasu_posulsko-donetskoho_Lisostepu.pdf?PHPSESSID=fnrftd9eft3obd78q16bvbdg25 (дата звернення 15.04.2023).

Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII–III вв. до н. э. Киев : Наукова Думка, 1983. 380 с.

Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ: Наукова думка, 1967. 186 с.

Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). Львів, 1998. 224 с.

Крютченко О. О. На кордоні зі степом. Південна група городищ скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу // Археологія і давня історія України : зб. наук. пр. Київ : ІА НАН України, 2018. Вип. 2 (27). С. 64–76.

Максименко В. Е. Савроматы и сарматы на Нижнем Дону. Ростов-на-Дону : Издательство Ростовского университета, 1983. 224 с.

Малеев Ю. Н. Чернолесская культура и гальштат // Киммерийцы и скифы, 1987. Ч II. С. 11–13.

Махортых С. В. Киммерийцы Северного Причерноморья. Киев : Шлях, 2005. 379 с.

Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир. Москва : Наука, 1979. 256 с.

Мозолевський Б. М. Етнічна географія Скіфії. Київ : Корвін пресс, 2005. 102 с.

Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. Москва : Наука, 1974. Т.2. 407 с.

Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII–III вв. до н.э.). Москва: Наука, 1991. 253 с.

Пєфтіць Д. М. До проблеми етнічної належності носіїв чорноліської культури // Наукові записки НаУКМА : Історичні науки. 2004. Том 27. С. 10–13.

Скорый С. А. Киммерийцы в украинской лесостепи. Киев : «Археология», 1999, 144 с.

Тереножкин А. И. Киммерийцы. Киев : Наукова Думка, 1976. 224 с.

Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев : Изд-во АН УССР, 1961. 245 с.

Запитання для самоконтролю

1. Учому полягає різниця між чорногорівськими та новочеркаськими пам'ятками?

2. До якого часу проіснувало військово-політичне об'єднання киммерійців?

3. Які пам'ятки чорноліської культури ви знаєте?

4. З якими пам'ятками пов'язані Жаботинські старожитності?

5. Що таке скіфська тріада?

6. Що характерно для кам'яної скульптури скіфів?

7. Які групи пам'яток скіфів можна виділити на території України?

8. На які періоди ділиться сарматська доба?

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття №10.

КЕЛЬТИ, ДАВНІ ГЕРМАНЦІ ТА РАННІ СЛОВ'ЯНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ І ТИС. ДО Н. Е. – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ І ТИС. Н. Е.

ПЛАН

1. Пшеворська культура.
2. Зарубинецька культура.
3. Латенська культура.
4. Зубрицька культура.
5. Черняхівська культура.
6. Київська культура.

Пшеворська культура була поширена на території Польщі та Західних регіонів України (на Волині та Поділлі). Формується під впливом латенських культур. Пшеворські старожитності представлені залишками поселень, могильниками та окремими похованнями. На сучасному етапі йде дискусія про етнічну приналежність носіїв цієї культури. Отже, готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію і періодизацію культури; науковців**, які досліджували цю культуру; **ареал поширення та основні пам'ятки культури; дати характеристики основних рис матеріальної культури** (речовий та керамічний комплекс, житлобудівництво тощо); охарактеризувати **господарський уклад; особливості поховальної обрядовості**.

Зарубинецька культура була поширена на Прип'ятському Поліссі, Середньому і Верхньому Придніпров'ї (від р. Тясмин до гирла р. Березина, обидві – притоки Дніпра). Пам'ятки цієї культури відомі також у поріччі Сейму, Десни, Південного Бугу. Формується на ґрунті попередніх трьох культур – милоградсько-підгірцівської, частково поморсько-підкльошової культур та лісостепової культури скіфського часу. У питанні необхідно висвітлити проблеми хронології, локальні варанти цієї культури, основні риси матеріальної культури та особливості поховальної обрядовості. Окремо слід звернути увагу на пізній етап зарубинецької культури, що відомий під назвою «кризи зарубинецької культури». Також, слід звернути увагу на проблему етнічної приналежності носіїв цієї культури.

Латенська культура є однією з найбільш яскравих європейських культур раннього залізного віку, що займала територію Західної та

Центральної Європи. В Україні, у «чистому вигляді», вона відома лише на території Закарпатської області. Однак її вплив на сусідні археологічні культури, у тому числі пшеворську та зарубинецьку був дуже відчутним в плані матеріальної культури. Більшість дослідників пов'язують її з кельтами.

Зубрицька культура була поширена на території Волині та у Верхньому Придністров'ї. Сформувалася у середині I ст. н. е. внаслідок взаємодії носіїв пшеворської культури та прийшлого з Прип'ятського Полісся населення зарубинецької культури, які прийшли із Прип'ятського Полісся. У Придністров'ї на процес формування вплинули дакійські племена липицької культури. На Волині зубрицька культура припиняє своє існування наприкінці II ст. н. е. у зв'язку з експансією племен готів. Старожитності культури представлені поселеннями. Могильники невідомі. Особливістю культури є наявність великої кількості ям-льохів (від 5-ти до 10-ти на кожне житло). Отже, готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію і періодизацію культури; науковців**, які досліджували цю культуру; **ареал поширення та основні пам'ятки; дати характеристики основних рис матеріальної культури** (речовий та керамічний комплекс, житлобудівництво тощо); охарактеризувати **господарський уклад**.

Черняхівська культура була поширена у лісостеповій та степовій частинах України, на території сучасних Белгородської та Курської областей РФ, у Молдові, значній частині Румунії (тут вона відома за назвою Синтана-де-Муреш). Це одне з найяскравіших явищ археології пізньоримського часу (III – поч. V ст.) з неповторною матеріальною культурою. Потрібно висвітлити **хронологію культури; науковців**, які досліджували цю культуру; **ареал поширення, локальні варіанти та основні пам'ятки; дати характеристики основних рис матеріальної культури** (речовий та керамічний комплекс, житлобудівництво тощо); охарактеризувати **господарський уклад; особливості поховальної обрядовості**. Також, з огляду на те, що пам'ятки черняхівської культури залишені різноетнічним населенням слід звернути увагу на проблему етнічної приналежності носіїв цієї культури.

Київська культура була поширена на Північному Сході України та у сусідніх областях РФ і Білорусі в межах якої виділено низку локальних варіантів. Її носії мешкали у невеликих, неукріплених, здебільшого розташованих групами на невисоких терасах та останцях у заплаві поселеннях. Формується на базі зарубинецької культури. Більшість

дослідників вважає її носіїв безпосередніми предками ранньоісторичних слов'ян, зокрема венедів і антів. Отже, готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію культури; науковців**, які досліджували цю культуру; **ареал поширення, локальні варіанти та основні пам'ятки; дати характеристики основних рис матеріальної культури** (речовий та керамічний комплекс, житлобудівництво тощо); охарактеризувати **господарський уклад та поховальну обрядовість**.

Основна література

Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. Навчальний посібник. Київ : «Стародавній світ», 2012. 366 с.: 417 рис.

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубчанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Залізняка Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г. Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / Навчально-дослідна лабораторія Германно-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків : С.А.М., 2014. 132 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ: Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. Київ : Наукова думка, 1991. 144 с.

Баран В. Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю. Київ : Наукова думка, 1972. 244 с.

Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. Київ : Генеза, 2005. 208 с.

Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. Київ : Наукова думка, 1981. 264 с.

Вакуленко Л. В. Культура карпатських курганів і черняхівські старожитності // Наукові записки НаУКМА. Том 20. Історичні науки. Ч. 1. Київ, 2002. С. 15–19.

Вакуленко Л. В., Діденко С. В. Дві міграційні хвилі пшеворських племен на західні землі України у римський час // Науковий вісник Національного музею історії України, 2019. №4. С.69-82.

Вакуленко Л. В. Пізньолатенський період на території Прикарпаття // Археологія. 2020. № 2. С. 42-51.

Вакуленко Л. В. Українські Карпати в пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси). Київ : ІА НАН України, 2010. 304 с.

Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V століть н. е. Київ : Наукова думка, 1972. 180 с.

Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський : Абетка : Оіюм, 2000. 376 с.

Магомедов Б. В. Пам'ятки черняхівської культури Вінницької області. Київ : ІА НАНУ, 2022. 145 с.

Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. 290 с.

Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. Киев : Наукова думка, 1982. 184 с.

Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в поздне-римское и гуннское время (середина III – первая половина V в. н. э.). Москва : Наука, 2002. 255 с.

Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н. э.) / Отв. ред. А. М. Обломский. Москва : ИА РАН, 2007. 316 с.

Седов В. В. Этногенез ранних славян // Вестник РАН. Т. 73. № 7. 2003. С. 594–605.

Строценъ Б. С. Черняхівська культура Західного Поділля. Тернопіль : Астон, 2008. 272 с.

Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2004. 232 с.

Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра // Археологія, 1975. № 18. С. 7-19.

Щукин М. Б. Рождение славян // Stratum: структуры и катастрофы: Сборник символической индоевропейской истории: Археология. Источниковедение. Лингвистика. Философия истории. СПб. : Нестор, 1997. 267 с.

Щукин М. Б. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). СПб. : Филологический ф-т СПбГУ, 2005. 576 с.

Запитання для самоконтролю

1. Хто з античних авторів згадував слов'ян?
2. Яку територію займала Пшеворська культура?
3. Які давні народи пов'язують з пшеворською культурою?
4. Яку територію займали зарубинецькі племена?
5. Що таке криза зарубинецької культури?
6. Які латенські пам'ятки відомі на території України?
7. Що таке опідум?
8. Вкажіть на особливості зубрицької культури?
9. Які етнічні груп взяли участь у формуванні черняхівської культури?
10. Які локальні варіанти черняхівської культури ви знаєте?
11. У результаті яких подій припиняє існування черняхівська культура?
12. Що означає термін «культури полів поховань»?
13. Яке значення займає київська культура в проблемі етногенезу слов'ян?

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття №11.

РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ СЛОВ'ЯНИ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ I ТИС. ДО Н. Е.

ПЛАН

1. Празько-Корчацька культура.
2. Пеньківська культура.
3. Колочинська культура.
4. Лука-Райковецька культура.
5. Волинцівська та Роменська культури.

Празько-Корчацька культура датується V–VII ст. і була поширена на території від Правобережжя Верхнього Дніпра і Прип'яті до Ельби і Дунаю. В Україні вона займала усе лісостепове Правобережжя. У межиріччі Дністра і Дунаю корчацькі пам'ятки межували з пеньківськими старожитностями. У носіях цієї культури вбачають одне із племінних об'єднань давніх слов'ян – склавинів. Питання походження цієї культури залишається дискусійним. Отже, готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію культури; науковців, які досліджували цю культуру; ареал поширення, локальні варіанти та основні пам'ятки; дати характеристику основних рис матеріальної культури** (речовий та керамічний комплекс, житлобудівництво тощо); охарактеризувати **господарський уклад та поховальну обрядовість**.

Пеньківська культура датується V–VII ст. була поширена на покордонні Лісостепу і Степу від Сіверського Дінця до Пруту і далі – до Нижнього Подунав'я, де пеньківські пам'ятки співіснують із празькими та гето-дакійськими старожитностями, утворюючи своєрідну культуру Іпотешть-Киндешть-Чурел. За сучасними уявленнями, пеньківська культура склалася у Лісостепу внаслідок просування на південь носіїв київської культури та їхніх наступників. Готуючись до відповіді, потрібно структурувати свою відповідь на певні складові: висвітлити **хронологію культури; науковців, які досліджували цю культуру; ареал поширення, локальні варіанти та основні пам'ятки; дати характеристику основних рис матеріальної культури; охарактеризувати господарський уклад та поховальну обрядовість**.

Колочинська культура датується V–VII ст. та охоплювала Північно-Східну Україну і сусідні області РФ та Білорусі, тобто південь лісової зони й північ Лісостепу. Згідно досліджень, колочинська культура

виникає на основі київської культури та сама стає одним з компонентів формування волинцевської культури. Її носіями, ймовірно, були угруповання ранньоісторичних слов'ян – венедів, які жили на північній сході, а також, можливо, окремі балтські племена, які мешкали на півночі цього культурного ареалу.

Лука-Райковецька культура існувала впродовж кінця VII – початку X ст. на території Правобережної України і Закарпаття та в суміжних регіонах Білорусі та Молдови. Виникає на основі корчацько-празької культури та, деякою мірою, пеньківської культури. Цю культуру розглядають як головний компонентом формування культури Київської Русі. Її носіями були літописні племена – полян, уличів, древлян, волинян, бужан, білих хорватів, тиверців та уличів. Старожитності цієї культури складають городища, неукріплені поселення, відомі святилища і культові центри.

Волинцівська культура існувала у VII–VIII ст. на території Лісостепу та південних районах Полісся Дніпровського Лівобережжя до Київського Подніпров'я на заході та в суміжних областях РФ. Більшість пам'яток цієї культури знаходиться у басейнах річок Десна і Сейм, де були зручні для заняття землеробством ділянки (зокрема Волинцеве, Сосниця, Киселівка 2). Волинцівська культура стала одним із компонентів формування роменської культури. Її носіїв пов'язують з літописними сіверянами.

Роменська культура (Ромено-Борщевська культура) існувала впродовж VIII–X ст. на території Дніпровського Лівобережжя і суміжних районів РФ та Білорусі. Виникає на основі волинцевської культури і є одним із компонентів формування давньоруської культури, носіями якої були племінне об'єднання сіверян. Провідним типом пам'яток є укріплені городища із супутніми селищами. Вони розташовані гніздами по 3–9 на відстані 2–5 км одне від одного, на високих берегах річок, інколи – на дюнах і пагорбах серед заплавл. Для роменської культури характерні курганні могильники з урновим похованням решток трупопалення в насипу разом з особистими речами.

Основна література

Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. Навчальний посібник. Київ : «Стародавній світ», 2012. 366 с.: 417 рис.

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізник, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубчанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г. Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / Навчально-дослідна лабораторія Германно-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків : С.А.М., 2014. 132 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ: Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології України НАН України, 2022, 448 с.

Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. Київ : Генеза, 2005. 208 с.

Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. Київ : Наукова думка, 1991. 144 с.

Баран В. Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю. Київ : Наукова думка, 1972. 244 с.

Баран В. Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселения у с. Рашков). Киев : Наукова думка, 1988. 160 с.

Змерзла С. Могильники празько-корчацької культури правобережжя Прип'яті // Записки Львівського медієвістичного клубу / загальн. ред. Ю. Овсінського. Львів, 2017. Вип. 2. С. 20–23.

Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ : Інститут археології НАН України, 2007. 300 с.

Обломский А. М. Колочинская культура // Гавритухин И. О., Обломский А. М., Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст / Ред. Г. Е. Афанасьев, И. П. Русанова. Москва, 1996. С. 96–108.

Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е. Київ : Наукова думка, 1980. 149 с.

Приходнюк О. М. Пеньковская культура (Культурно-археологический аспект исследования). Воронеж: Воронежский университет, 1998. 170 с.

Русанова И. П. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом // Археология СССР. Свод археологических источников. Выпуск Е1-25. Москва : Наука, 1973. 100 с.

Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. Київ : Наукова Думка, 1992. 216 с.

Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2004. 232 с.

Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ : Наукова думка, 1976. 178 с.

Филипчук А. М. До питання про городища Празької культури // Карпатика / ред. кол.: М. М. Вегеш, Д. Д. Данилюк, В. Є. Задорожний та ін.; відп. ред. В. Г. Котигорошко. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2012. №Вип. 41. С. 59–88.

Юренко С. П. Волынцевская культура / Редкол.: Баран В. Д. (отв. ред.) и др. // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. Киев : Наукова думка, 1985. С. 116–125.

Запитання для самоконтролю

1. На якій території була поширена празько-корчацька культура?
2. З якою етнічною групою, за свідченням давніх авторів, пов'язують носіїв празько-корчацької культури?
3. Назвіть локальні варіанти пеньківської культури
4. З якою етнічною групою, за свідченням давніх авторів, пов'язують носіїв пеньківської культури?
5. На основі якої культури сформувалась колочинська культура?
6. Які культури можна віднести до антів і склавинів?
7. Які літописні племена можна віднести до Луки-Райковецької культури?
8. З яким літописними племенами можна пов'язати Волинцівську та Роменську культури?

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття №12.

ДАВНЬОРУСЬКА АРХЕОЛОГІЯ

ПЛАН

1. Характеристика і структура давньоруських городищ.
2. Характеристика і структура селищ.
3. Давньоруські могильники.
4. Давньоруські міста.
5. Загальна характеристика матеріальної і духовної культури.

До одних із найбільш чисельних пам'яток давньоруського часу є укріплені городища. Вони класифікуються за плановою схемою оборонних фортифікацій та у її взаємозв'язку із захисними властивостями рельєфу місцевості. Так, наприклад, усі городища можуть бути поділені на прості та складні. Групування укріплених поселень може бути здійснено й за розмірами захищеної площі. Ще одним маркером, який є доволі важливим для функціонального розуміння пам'ятки може бути соціальне призначення городищ, які можуть бути розділені на городища-схованки, сторожові, феодалні та князівські фортеці тощо. Від типу городища залежала і його структура. Так, традиційно, городища могли містити «дитинець», укріплений посад та неукріплений посад. Існували городища і без «дитинців». Отже, потрібно дати археологічну класифікацію давньоруських городищ та їх типи.

Переважає більшість давньоруських поселень належить до категорії неукріплених. Це були відкриті сільські поселення, в яких проживала переважна більшість населення Київської Русі. У писемних джерелах XI–XIV ст. вони називаються всями, селами, погостами та слободами. Важливим у висвітленні цього питання є топографія розташування селищ. Так, наприклад, найпоширенішим типом давньоруських сільських поселень був прирічковий. Зазначимо, що територіальне розміщення селищ було різним: вони розташовувалися поодиночі та групами або концентрувалися навколо городищ, що, очевидно, свідчить про їхнє різне функціональне призначення та роль у соціально-економічній структурі суспільства. Топографія поселень визначала планувальну структуру та перспективи розвитку. Наприклад, вигідне в оборонному плані розташування на мисах водночас обмежувало можливості розростання селищ, сприяло збільшенню щільності забудови. На таких селищах визначити початкову структуру планування досить складно. Поселення, розташовані вздовж річки, мали більше

можливостей збільшення своєї території. Таким чином, все це потрібно висвітлити з урахуванням усіх типів селищ по всій території Київської Русі, площі, забудови тощо.

Однією із головних категорій археологічних пам'яток часів Київської Русі є могильники, які можуть бути розділені на курганні та ґрунтові (безкурганні). Перший тип характерний для дохристиянського періоду Київської Русі (друга половина IX – кінець X ст.), другий (ґрунтовий) – для християнського – X–XIII ст. Відмінності також полягають у самій обрядовості та наявності супровідного інвентарю. Так, для дохристиянських поховань характерні кремації або трупоспалення, а для християнського – трупопокладення. Відомості про особливості поховальної обрядовості відомі нам і з писемних історичних джерел (Повість минулих літ) тощо. Отже, все це потрібно висвітлити у доповіді.

Менш чисельною але більш багатую на рештки матеріальної культури групою пам'яток Київської Русі є міста. Висвітлюючи це питання потрібно дати визначення міста, походження і розвиток міст, внутрішнє планування і міську забудову та соціальну топографію. Також слід охарактеризувати найважливіші міста Русі, як-от Київ, Галич, Чернігів, Новгород, Бакоту та ін.

У н'ятому питанні слід дати загальну характеристику пам'яток матеріальної та духовної культури давньоруського часу. Тут слід розкрити такі аспекти: ремесло, гончарну та ювелірну справу, зброю, сільське господарство, писемність. Пам'ятки духовної культури складають залишки святилищ, релігійних споруд тощо.

Основна література

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубочанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г. Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / Навчально-дослідна лабораторія Германно-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків : С.А.М., 2014. 132 с.

Терський С. В. Археологія України (середньовічна доба): навч. посіб. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2017. 256 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ: Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології України НАН України, 2022, 448 с.

Археология Украинской ССР. Том 3. Раннеславянский и древнерусский периоды / В. Д. Баран, Р. С. Орлов, П. П. Толочко и др. ; редкол. тома: В. Д. Баран (отв. ред.) и др. Киев : Наук. Думка, 1986. 573 с.

Древняя Русь. Город, замок, село / Отв. ред. Б. А. Колчин; авт. Г. В. Борисевич, В. П. Даркевич, А. Н. Кирпичников и др. Москва : Наука, 1985. 432 с.

Козаков А. Л. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 143–144.

Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Выпуск второй. Копья, стулицы, боевые топоры, булавы, кистени. IX–XIII вв. Москва-Ленинград : Наука, 1966. 181 с.

Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Выпуск первый. Мечи и сабли IX–XIII вв. Москва-Ленинград : Наука, 1966. 144 с.

Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Выпуск третий. Доспех, комплекс боевых средств. IX–XIII вв. Ленинград : Наука, 1973. 126 с.

Куза А. В. Малые города Древней Руси. Москва : Наука, 1989. 168 с.

Кучера М. П. Слово'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ : ІА НАНУ, 1999. 252 с.

Матеріальна культура південноруського села IX–XIII ст. : зб. наук. пр. / [Звіздецький Б. А. та ін. ; відп. ред. О. П. Моця] ; НАН України, Ін-т археології. Київ : Стародавній Світ, 2013. 118 с.

Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (Лук и стрелы, самострел). VIII–XIV вв. Москва : Наука, 1966. 184 с.

Моця О. П. Землероби та кочівники на Великому Кордоні Східної Європи за часів Київської Русі [Текст] / НАН України, Ін-т історії України, Ін-т археології, Укр. нац. ком. істориків. Київ : Ін-т історії України, 2015. 296 с.

Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. Вип. 1 / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. С. 22–37.

Моця О. П. Населення Південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів). Київ : Ін-т археології України НАН України, 1993. 160 с.

Отрощенко В., Моця О. Обряд кремації у стародавнього населення території України (V тис. до н. е. – I тис. н. е.) // Археологія. 1989. №3. С. 20–31.

Південноруське село IX-XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури): навч.-метод. посібник для слухачів Малих академій наук, вчителів і викладачів народознавства / НАН України, Інститут археології; ред. О. П. Моця [та ін.]. Київ, 1997. 180 с.

Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. Ленинград: Наука, Ленинград. отд-е, 1967. 241 с.

Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С. О. Біляєва [та ін.]; відп. ред. О. П. Моця; НАН України, Інститут археології. Київ: Шлях, 2003. 232 с.

Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. Київ: Наук. думка, 1989. 254 с.

Філюк О. В. Добування заліза в південноруських землях IX-XIII ст. (за матеріалами комплексу пам'яток біля с. Колонщина Макарівського району Київської області) / [відп. ред. чл.-кор. НАН України О. П. Моця]; Нац. акад. наук України, Ін-т археології. Київ: Центр учбової л-ри, 2012. 303 с.

Запитання для самоконтролю

1. Археологічна класифікація укріплених поселень давньоруського часу.
2. Топографія і планувальна структура укріплених поселень.
3. Топографія та планування неукріплених поселень.
4. Охарактеризуйте господарські та інженерні споруди давньоруського часу.
5. Які головні ознаки та типи давньоруських міст?
6. Внутрішнє планування, забудова та соціальна топографія давньоруських міст.
7. Що таке дружинні поховання?
8. Поховальні пам'ятки Київської Русі й їх зміна в часі: еволюція обрядовості та причини зміни традицій
9. Охарактеризуйте культуру архітектуру Південної Русі.
10. Що було що основою господарства на Русі?
11. Сільське господарство часів Київської Русі за даними археології.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

Семінарське заняття №13.

СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

ПЛАН

1. Салтівська (салтівсько-маяцька) культура.
2. Пам'ятки кочовиків Півдня України X-XIII ст.
3. Середньовічний Білгород-Дністровський.
4. Середньовічний Крим.

Салтівська або салтівсько-маяцька культура була поширена в Південно-Східній Європі, переважно у степовій і лісостеповій зонах у VIII–X ст. В її межах було виділено шість локальних варіантів, що, ймовірно пояснюється поліетнічним складом: 6 локальних варіантів к-ри: донський лісостеповий (верхньодонський, «аланський»), донський степовий (нижньодонський, «праболгарський»), приазовський, кримський, нижньоволзький, дагестанський. В історичному плані цю культуру пов'язують з Хазарським каганатом. Потрібно висвітлити **хронологію культури; науковців, які досліджували цю культуру; ареал поширення, локальні варіанти та основні пам'ятки; дати характеристики основних рис матеріальної культури; охарактеризувати господарський уклад та поховальну обрядовість.**

Практично уся історія Київської Русі пройшла під знаком боротьби з тюркомовними племенами кочовиків, які нам відомі під назвами печенігів, половців, торків, берендеїв. Вони займали степову територію України і безпосередньо межували з давньоруської державою. Їхні взаємини з київськими князями були різними – від мирних, підкріплених династичними шлюбами до ворожих. При цьому, у міжусобних війнах кочовики могли брати участь на підтримку тієї чи іншої партії, що претендувала на владу в Києві чи іншому удільному князівстві (наприклад, боротьба за Галицьке князівство між Іваном Берладником та Ярославом Осмомислом). Окрім цього, варто згадати й про чорних клобуків - об'єднання печенігів, торків, берендеїв та ковуїв які були васальними Києву і ворогували з половцями. Однак, зважаючи на кочовий характер, в якості головних пам'яток цих народів (печенігів та половців) виступають поховальні пам'ятки (кургани) та кам'яна скульптура. Отож, потрібно висвітлити **науковців, які досліджували старожитності кочових народів; ареал поширення, локальні варіанти та основні пам'ятки; дати характеристики основних рис матеріальної культури; охарактеризувати господарський уклад та поховальну обрядовість.**

Білгород-Дністровський є одним із найдавніших міст Південно-Заходу України, яке веде свою історію з часів заснування грецькими колоністами міста Тіра. У давньоруський час, в XII-XIII ст. тут існувало місто Білгород, яке належало галицьким князям. У другій половині XIII ст. місто захоплюють татари, які згодом, за щедру виплату віддають місто генуезьким купцям. У XIV ст. місто відходить до Молдавського князівства, а наприкінці XV ст. Білгород був завойований турками.

Середньовічний Крим був важливим форпостом Візантійської імперії у Північному Причорномор'ї. Згодом, у XIV ст. тут було утворене Кримське ханство, яке наприкінці XV ст. було підпорядковане Османській імперії. В археологічному плані територія Криму є надзвичайно колоритна і мозаїчна. Головними пам'ятками цього часу слід вважати низку міст, як-от Херсонес, Сурож (Сугдея) та ін., «печерні міста» (Мангун, Ески-Кермен, Чуфут-Кале) тощо.

Основна література

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняка. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубочанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г. Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / Навчально-дослідна лабораторія Германно-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків : С.А.М., 2014. 132 с.

Терський С. В. Археологія України (середньовічна доба) : навч. посіб. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2017. 256 с.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ: Либідь, 1992. 375 с.

Додаткова

Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології України НАН України, 2022, 448 с.

Археология Украинской ССР. Том 3. Раннеславянский и древнерусский периоды / В. Д. Баран, Р. С. Орлов, П. П. Толочко и др. ; редкол. тома: В. Д. Баран (отв. ред.) и др. Киев : Наук. Думка, 1986. 573 с.

Бубенок О. Б. Проблема черных клобуков в восточноевропейской историографии от XVIII в. до наших дней // Східний світ. 2014. № 4. С. 45–64.

Бубенок О. Б. Следы исчезнувших торков Северного Причерноморья // Східний світ. 2014. № 1. С. 13-25.

Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата: по материалам археологических исследований и письменным данным. Москва : Наука, 1983. 228 с.

Могаричев Ю. М. Пещерные города в Крыму. Симферополь: Сонат, 2005. 192 с.

Плетнёва С. А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XIII века): Учеб. пособие. Воронеж : Изд-во Воронеж, гос. ун-та, 2003. 248 с.

Плетнёва С. А. Очерки хазарской археологии. Москва : «Мосты культуры»; Иерусалим : «Гешарим», 2000. 364 с.

Плетнёва С. А. Половецкие каменные изваяния // Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е4-02. Москва : Наука, 1974. 200 с.

Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. Москва : Наука, 1982. 188 с.

Плетнёва С. А. Древности Чёрных Клобуков // САИ. Вып. Е1-19. Москва, 1973. 96 с.

Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. СПб.: Алетейя, 2003. 160 с.

Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва : Издательство московского ун-та, 1966. 278 с.

Швецов М. Л. Половецкие святилища // Советская археология. 1979. № 1. С. 199-210.

Запитання для самоконтролю

1. Яким був етнічний склад населення на півдні середньовічної України?
2. Назвіть особливості забудови маяцького городища.
3. Розкрийте особливості поховального обряду середньовічних кочовиків.
4. Які кочові племена населяли південні території України у IX–XIII ст.
5. Що собою являють так звані «половецькі баби»?
6. Що поєднувало середньовічний Білгорода та античну Тіру?
7. Назвіть найбільші міські осередки Криму?

8. Що таке «печерне місто»?

9. Вкажіть на особливості господарювання на території середньовічного Криму.

Аудиторна робота: усне опитування, співбесіда, заслуховування доповідей, дискусія.

РЕЙТИНГОВА СИСТЕМА ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ УНІВЕРСИТЕТУ ПІД ЧАС НАВЧАЛЬНИХ ЗАНЯТЬ

Поточне оцінювання здійснюється у відповідності до «Положення про рейтингову систему оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка».

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах (за 12-бальною шкалою)	Критерії оцінювання
Початковий (понятійний)	1	Здобувач вищої освіти володіє навчальним матеріалом на рівні засвоєння окремих термінів, фактів без зв'язку між ними: відповідає на запитання, які потребують відповіді «так» чи «ні».
	2	Здобувач вищої освіти мало усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спробу знайти способи дій, розповісти суть заданого, проте відповідає лише за допомогою викладача на рівні «так» чи «ні»; може самостійно знайти в підручнику відповідь.
	3	Здобувач вищої освіти намагається аналізувати на основі елементарних знань і навичок; виявляє окремі властивості; робить спроби виконання вправ, дій репродуктивного характеру; за допомогою викладача робить прості розрахунки за готовим алгоритмом.
Середній (репродуктивний)	4	Здобувач вищої освіти володіє початковими знаннями, здатний провести за зразком розрахунки; орієнтується у поняттях, визначеннях; самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає у нього значні труднощі.
	5	Здобувач вищої освіти розуміє сутність навчальної дисципліни, може дати визначення понять, категорій (однак з окремими помилками); вміє працювати з підручником, самостійно опрацювати частину навчального матеріалу; робить прості розрахунки за алгоритмом, але його окремі висновки нелогічні, непослідовні.

	6	Здобувач вищої освіти розуміє основні положення навчального матеріалу, може поверхнево аналізувати події, ситуації, робить певні висновки; його відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою; самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання під час розв'язування розрахункових завдань за алгоритмом, користуватися додатковими джерелами.
Достатній (алгоритмічно дієвий)	7	Здобувач вищої освіти правильно й логічно відтворює навчальний матеріал, оперує базовими теоріями та фактами, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними; вміє наводити приклади на підтвердження певних думок, застосовувати теоретичні знання у стандартних ситуаціях; за допомогою викладача може скласти план реферату, виконати його і правильно оформити; самостійно користуватися додатковими джерелами; правильно використовувати термінологію; скласти таблиці, схеми.
	8	Знання здобувача вищої освіти досить повні, він вільно застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях; вміє аналізувати, робити висновки; його відповіді повні, логічні, обґрунтовані, однак з окремими неточностями; вміє самостійно працювати, може підготувати реферат і обґрунтувати його положення.
	9	Здобувач вищої освіти вільно володіє вивченим матеріалом, застосовує знання у дещо змінених ситуаціях, вміє аналізувати та систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; чітко тлумачить поняття, категорії, нормативні документи; формулює закони; може самостійно опрацьовувати матеріал, виконує прості творчі завдання; має сформовані типові навички.
	10	Здобувач вищої освіти володіє глибокими й міцними знаннями та використовує їх у нестандартних ситуаціях; може визначати тенденції та суперечності різних процесів; робить аргументовані висновки; практично оцінює сучасні тенденції, факти, явища, процеси; самостійно визначає мету власної діяльності; розв'язує творчі завдання тощо.

Високий (твочо-професі- ний)	11	Здобувач вищої освіти володіє узагальненими знаннями з навчальної дисципліни, аргументовано використовує їх у нестандартних ситуаціях; вміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити й розв'язувати проблеми, застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності (диспути, круглі столи тощо); спроможний за допомогою викладача підготувати виступ на студентську наукову конференцію; самостійно вивчити матеріал; визначити програму своєї пізнавальної діяльності; оцінювати різноманітні явища, процеси; займає активну життєву позицію.
	12	Здобувач вищої освіти має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності; використовує широкий арсенал засобів для обґрунтування та доведення своєї думки; розв'язує складні проблемні завдання; схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; вміє ставити та розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію; займається науково-дослідною роботою; логічно й творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й нахили; використовує різноманітні джерела інформації; моделює ситуації в нестандартних умовах.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО НАПИСАННЯ МОДУЛЬНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ (МКР) ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

Модульна контрольна робота (МКР) є складовою поточного контролю і здійснюється у формі виконання студентом модульного контрольного завдання. Її мета – виявити рівень теоретичних знань здобувача вищої освіти. Написання модульної контрольної роботи є обов’язковим для здобувачів вищої освіти.

Відповідно до «Положення про рейтингову систему оцінювання навчальних досягнень здобувачів вищої освіти Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» до написання модульної контрольної роботи допускають всіх здобувачів вищої освіти.

Невиконання МКР, завдань самостійної та індивідуальної роботи оцінюється о балів. Здобувані вищої освіти, які за результатами виконання МКР, завдань самостійної та індивідуальної роботи отримали рейтинговий бал менший 60 % від максимальної кількості балів, виділених на ці види робіт, а також ті, що не з’явилися для їх виконання або не виконали їх завдань, вважаються такими, що мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, ліквідація якої є обов’язковою.

Передбачено написання однієї МКР, яка проводиться в письмовій формі. В залежності від освітньо-професійної програми та форми підсумкової атестації (екзамен/залік) результати МКР з дисципліни оцінюється за **30-ти бальною шкалою** оцінювання для здобувачів вищої освіти освітньо-професійної програми «Історія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014 Середня освіта (Історія) галузі знань 01 освіта/Педагогіка (Історія) та освітньо-професійної програми «Історія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 032 Історія та археологія, галузі знань 03 Гуманітарні науки.

Для здобувачів вищої освіти освітньо-професійної програми «Історія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014 Середня освіта (Історія) галузі знань 01 освіта/Педагогіка (історія та правознавство) результати МКР з дисципліни оцінюється за **50-ти бальною шкалою**.

МКР складається з трьох питань, на які потрібно дати розгорнуту відповідь. При оцінюванні відповідей враховується вміння узагальню-

вати та систематизувувати, аналізувати, оцінювати факти та явища та ступінь усвідомлення та розуміння вивченого матеріалу. Критеріями якості контрольної роботи є самостійність і творчість у висвітлюванні сутності запитань.

ЗРАЗКИ ЗАВДАНЬ МОДУЛЬНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Варіант №1

1. Кемі-обинська культура.
2. Поенешті-лукашівська культура.
3. Волинцівська та Роменська культури.

Варіант №2

1. Археологічна періодизація.
2. Основні прийоми виявлення археологічних пам'яток.
3. Культура лійчастого посуду.

Варіант №3

1. Геофізичні методи, аерофоторозвідка і супутникова фіксація. Використання картографічного методу на сучасному етапі.
2. Ранній палеоліт. Проблема заселення України у часи раннього ашелю за даними археології.
3. Загальна характеристика матеріальної і духовної культури давньоруського часу.

Варіант №4

1. Предмет, мета та завдання дисципліни «Археологія».
2. Середній етап трипільської культури та його локальні варіанти.
3. Лука-Райковецька культура.

Варіант №5

1. Проблеми хронології в археології. Поняття часу в археології.
2. Зарубинецька культура.
3. Характеристика і структура давньоруських міст (Київ, Вишгород, Галич, Василів, Чернігів).

Варіант №6

1. Стратиграфічний метод в археологічних дослідженнях.
2. Тшинецька та комарівська культури.
3. Черняхівська культура.

Варіант №7

1. Робота на археологічній пам'ятці під час розвідки.
2. Сурсько-дніпровська культура.
3. Чорноліська культура.

Варіант №8

1. Геологічна періодизація в археології та її значення.
2. Культура багатоваликової кераміки.
3. Сабатинівська культура.

Варіант №9

1. Порядок видачі дозволів на проведення археологічних досліджень.
2. Поховальна обрядовість скіфів.
3. Корчацько-Пражська культура.

Варіант №10

1. Види й типи археологічних пам'яток. Поняття про культурний шар.
2. Катакомбна історико-культурна спільність.
3. Фракійський гальштат.

Варіант №11

1. Культура ямково-гребінцевої кераміки.
2. Пеньківська культура.
3. Поховальна обрядовість давньоруського часу.

Варіант №12

1. Типологічний метод та його значення в сучасній археології.
2. Києво-Черкаська група скіфських пам'яток (поселення, городища, захоронення).
3. Київська культура.

Варіант №13

1. Види і типи археологічних пам'яток.
2. Буго-дністровська культура.
3. Роменська культура.

Варіант №14

1. Середній палеоліт. Характеристика культури.
2. Середньостогівська культура.
3. Латенські пам'ятки.

Варіант №15

1. Проведення археологічних розвідок.
2. Скіфські пам'ятки Ворскли і Посулля, Сейму і Сіверського Дінця.
3. Пшеворська культура.

Варіант №16

1. Основні археологічні культури пізнього палеоліту та їх характеристика.
2. Пам'ятки культури Гумельниця.
3. Ремесло і торгівля у Давній Русі за даними археології.

Варіант №17

1. Основні археологічні культури мезоліту. Їхня характеристика.
2. Проблеми періодизації і хронології трипільської культури.
3. Сармати на території України за даними археології.

Варіант №18

1. Культурний поділ та періодизація пам'яток мезоліту. Проблеми хронології.
2. Культура кулястих амфор.
3. Зрубна культура.

Варіант №19

1. Теорії проникнення неолітичних культур на територію України.
2. Характеристика матеріальної культури скіфів (зброя, скіфський звіринний стиль).
3. Культура карпатських курганів.

Варіант №20

1. Дніпро-донецька культура.
2. Культура лінійно-стрічкової кераміки.
3. Характеристика і структура давньоруських городищ.

Варіант №21

1. Городоцько-здовбицька культура.
2. Білогрудівська культура.
3. Городища, селища і могильники Київської Русі.

Варіант №22

1. Леңдельська культура.
2. Колочинська культура.
3. Загальний характер давньоруської матеріальної і духовної культури за даними археології.

Варіант №23

1. Характеристика основних культур неолітичного часу.
2. Пізній етап трипільської культури та його локальні варіанти.
3. Скіфські пам'ятки Західного та і Східного Поділля і Волині.

Варіант №24

1. Ямна культура.
2. Волинцевська культура.
3. Характеристика і структура давньоруських городищ.

Варіант №25

1. Мезолітичні могильники та антропология.
2. Новочеркаська група пам'яток.
3. Характеристика і структура давньоруських селищ.

Варіант №26

1. Буго-Дністровська культура.
2. Салтівська (салтівсько-маяцька) культура.
3. Пам'ятки кочовиків Півдня України X–XIII ст.

Варіант №27

1. Фракійський гальштат на території України.
2. Етнічні процеси на теренах України в VII–IX ст.
3. Археологічна класифікація укріплених поселень давньоруського часу.

Варіант №28

1. Грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я.
2. Етнічні процеси на теренах України в II–V ст.
3. Сільське господарство Київської Русі за даними археології.

САМОСТІЙНА РОБОТА ТА МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО САМОСТІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ

Самостійна робота є складовим і водночас творчим, індивідуальним та окремим видом навчальної і наукової роботи студента поряд із лекцією та семінарським заняттям. Її суттєвими ознаками є робота безпосередньої участі викладача, але за обов'язкового контролю. Виконання самостійної та індивідуальних навчально-дослідницьких завдань, передбачених робочими програмами навчальних дисциплін, **є обов'язковим**.

Самостійна робота студента – це основний засіб засвоєння студентом навчального матеріалу у вільний від обов'язкових навчальних занять час. Її зміст визначається робочою програмою дисципліни та методичними рекомендаціями викладача.

Викладач визначає обсяг і зміст самостійної роботи, узгоджує її з іншими видами навчальної діяльності, розробляє методичні засоби проведення поточного та підсумкового контролю, аналізує результати самостійної навчальної роботи кожного студента.

За великого навчального навантаження, дефіциту часу важливе значення для студента має раціональне планування самостійної роботи. План допомагає правильно розподілити, економно використовувати свій час.

Формами контролю самостійної роботи студента виступають колоквіуми, індивідуальні та групові співбесіди, тестовий контроль, контрольна робота.

Про організацію самостійної роботи студенти мають дотримуватися таких вимог¹:

1. Систематичність і безперервність.
2. Послідовність у роботі.
3. Правильне планування самостійної роботи, раціональне використання часу.
4. Використання відповідних методів, способів і прийомів роботи.
5. Виконання всіх вимог викладача.

Обов'язковим елементом самостійної роботи студента є занотування змісту прочитаного з книги чи журналу. Процес занотуван-

¹ На допомогу першокурснику: Довідник для студентів історичного факультету / Упоряд. В. А. Дубінський, С. Г. Вонсович. За ред. С. А. Копилова. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, 2007. С. 28.

ня активізує головні ідеї та положення, фіксує найважливіше у змісті, позитивно впливає на запам'ятовування матеріалу. Залежно від мети та подальшого використання, від призначення студенти можуть використовувати такі форми занотовування:

- **бібліографічна довідка** – у ній зазначають автора тексту, заголовок, видавництво, рік видання, загальну кількість сторінок;
- **план** – коротка форма запису при читанні книги;
- **тези** – стислий виклад прочитаного тексту;
- **конспект** – послідовний виклад змісту книги, журналу, статті.
- **виписки** – дослівні цитати або довільні фрагменти, коли думка автора викладається словами студента з книжкового чи журнального тексту;
- **анотація** – короткий виклад основних положень джерела;
- **резюме** – короткий виклад тексту статті;
- **рецензія** – аналіз, оцінка, відгук.

ЗАПИТАННЯ, ЩО ВІНОСЯТЬСЯ НА САМОСТІЙНЕ ОПРАЦЮВАННЯ

1. Поняття археологічного часу.
2. Історіографія дисципліни «Археологія України».
3. Методика польових археологічних досліджень.
4. Фіксація археологічних джерел.
5. Неосновні джерела первісної історії та джерела їх накопичення.
6. Геологічна періодизація в археології.
7. Головні техніки обробки каменю.
8. Неандертальська проблема в сучасній історичній науці.
9. Технологія виготовлення керамічного посуду.
10. Головні типи і види гончарного посуду.
11. Білогрудівська культура.
12. Білозірська культура.
13. Грецькі міста колонії Північного Причорномор'я.
14. Поєнешти-Лукашівська культура
15. Липицька культура.
16. Культура карпатських курганів.
17. Архітектура часів Київської Русі.
18. Ремесло Київської Русі.
19. Ювелірна справа Русі.
20. Давньоруська зброя.
21. Чорні клубуки.

ІНДИВІДУАЛЬНІ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКІ ЗАВДАННЯ ТА МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО ЇХ ВИКОНАННЯ

Мета: самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з Археології України та навичок самостійної роботи.

Індивідуальна робота студента є формою навчального навантаження, спрямованого на виконання та розвиток його творчих можливостей шляхом індивідуального підходу. Індивідуальна робота здійснюється під керівництвом викладача в позааудиторний час за окремим графіком, складеним кафедрою і з урахуванням потреб і можливостей студента. Індивідуальна робота спрямована на поглиблене вивчення окремих навчальних дисциплін.

Індивідуальне навчально-дослідне завдання – вид позааудиторної роботи студента навчально-дослідного та проектно-конструкторського характеру, що має практичне значення. Мета ІНДЗ – самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з навчального курсу, розвиток навичок самостійної роботи. ІНДЗ виконується на основі знань, умінь та навичок, одержаних під час лекційних та семінарських занять, охоплює декілька тем або зміст навчального курсу в цілому.

Оцінка за ІНДЗ виставляється на підсумковому занятті з дисципліни на основі попереднього ознайомлення викладача зі змістом ІНДЗ. Можливий захист завдання шляхом усного звіту студента про виконану роботу (до 5 хвилин). Оцінка за ІНДЗ є обов'язковим компонентом семестрової оцінки і враховується при виведенні підсумкової оцінки з навчального курсу².

При вивченні матеріалу курсу «Історія первісного суспільства» обов'язковим є виконання реферату.

Реферат – короткий виклад змісту одного або кількох документів. Він є одним із видів самостійної роботи студента, що допомагає, опрацювавши відповідні джерела, наукову та методичну літературу, поглиблено вивчити проблеми курсу «Історія первісного суспільства». Підготовка реферату виробляє навички самостійного аналізу джерел

² На допомогу першокурснику: Довідник для студентів історичного факультету / Упоряд. В. А. Дубінський, С. Г. Вонсович. За ред. С. А. Копилова. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, 2007. С. 32.

та наукової літератури, систематизації матеріалу та його стислого викладу. Студент самостійно вибирає одну із запропонованих тем.

Розпочинати роботу над рефератом необхідно із складання бібліографії, яка має нараховувати не менше 5-ти найменувань літератури. На даному етапі важливим є два взаємопов'язані моменти: вміння «читати» і вести запис прочитаного. Щоб глибоко зрозуміти зміст книги, потрібно раціонально її читати.

Після опрацювання всієї доступної джерельної бази необхідно скласти план реферату, в якому має бути вступ, основна частина, висновки, список літератури та додатки (при наявності).

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її особливості, значущість щодо соціальних потреб суспільства та розвитку досліджуваної проблеми; з'ясовується стан її висвітлення в літературі, формулюється мета та завдання роботи; виокремлюються методи дослідження.

В основній частині реферату наводяться основні теоретичні ідеї, що висвітлюють дану проблему, визначають сутність (головний зміст) проблеми, основні чинники (фактори, умови), що зумовлюють розвиток явища або процесу, який вивчається. Наводиться перелік основних змістових аспектів проблеми, які розглядаються вченими. Визначаються недостатньо досліджені питання, вказується на слабку розробленість окремих проблем. Розкривається зміст кожного питання в логічній послідовності з елементами самостійного аналізу сучасного стану процесу або явища.

У висновках мають бути власні узагальнення, ідеї, думки, оцінки, пропозиції. У кінці реферату подається список літератури та додатків. У додатках наводяться таблиці, схеми, які суттєво полегшують розуміння студентського дослідження.

Реферат повинен мати обсяг 12-15 сторінок комп'ютерного набору, 14 кегель (Times New Roman), інтервал 1,5, поля з – ліворуч, 2 – праворуч, 2 – верхні та не менше 2,0 – нижні поля. На сторінці має бути 30 рядків. На титульній сторінці реферату зазначається: назва навчального закладу, кафедра, тема, прізвище, ім'я, група, курс студента, що виконав реферат. Прізвище, ім'я, по батькові, вчене звання і посада викладача, що перевірів реферат, місце і рік написання.

Оцінювання реферату здійснюється за такими критеріями:

- вміння ставити проблему;
- вміння обґрунтовувати її соціальне значення;
- розуміння автором співвідношення між реальною проблемою та рівнем її концептуальності;

- повноту висвітлення літературних джерел, глибина їх аналізу;
- володіння методами збирання, аналізу та інтерпретації емпіричної інформації;
- самостійність роботи, оригінальність в осмисленні матеріалу;
- обґрунтування висновків та рекомендацій.

При підготовці до написання реферату, за потребою, студент може консультиватися із викладачем.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ З ІНДЗ

1. Основні етапи розвитку археологічної науки.
1. Ранній палеоліт на території України: стоянки Королеве та Меджибіж.
2. Скіфські пам'ятки на території Поділля.
3. Середній палеоліт Подністров'я.
4. Трипільські пам'ятки на території Середнього Подністров'я.
5. Походження слов'ян за даними археології та антропології.
6. Поховальні пам'ятки черняхівців на теренах України.
7. Культура Ноа.
8. «Траянові» вали на території України: дослідження та інтерпретації.
9. Корчацько-Пражська культура.
10. Образотворче мистецтво пізнього палеоліту та його форми.
11. Катакомбна історико-культурна спільність.
12. Археологічний час: поняття та основні відмінності від історичного.
13. Чорноліська культура у Середньому Подністров'ї.
14. Давньоруське місто Василів: загальна характеристика.
15. Культура лінійно-стрічкової кераміки.
16. Вельбарська культура.
17. Милоградська культура.
18. Дніпро-донецька культура.
19. Особливості давньоруської кераміки
20. Особливості кераміки черняхівської культури
21. Культура ямково-гребінцевої кераміки.
22. Типологія наконечників стріл давньоруського часу
23. Археологічні пам'ятки Пониззя XII-XIII ст.
24. Давньоруський степ: печеніги.
25. Давньоруський степ: половці.

**ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ РОБОТИ
ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

освітньо-професійної програми «Історія» першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти за спеціальністю 014 Середня освіта (Історія)
галузі знань 01 освіта/Педагогіка (Історія) та освітньо-професійної
програми «Історія» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за
спеціальністю 032 Історія та археологія, галузі знань
03 Гуманітарні науки

Поточне оцінювання	Самостійна робота та ІНДЗ	МКР	Семестровий екзамен	Всього
20 балів	10 балів	30 балів	40 балів	100 балів

**ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ РОБОТИ
ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

освітньо-професійної програми «Історія» першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти за спеціальністю 014 Середня освіта (Історія)
галузі знань 01 освіта/Педагогіка (історія та правознавство)

Поточне оцінювання	Самостійна робота та ІНДЗ	МКР	Всього
20 балів	30 балів	50 балів	100 балів

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ТА ПРОГРАМА ІСПИТУ

Семестровий контроль здійснюється у відповідності до «Положення про екзамен і заліки та порядок перезарахування навчальних дисциплін, визначення академічної різниці та її ліквідації при переведенні, вступі та поновленні студентів на навчання до Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка».

Семестровий екзамен – це форма семестрового контролю засвоєння здобувачем вищої освіти теоретичного та практичного матеріалу з навчальної дисципліни за семестр, який проводять як окремий контрольний захід. Семестровий екзамен здобувачі вищої освіти складають у період заліково-екзаменаційних сесій і є обов'язковим видом контролю знань, умінь і навичок студента здобутих під час навчання.

На семестровому екзамені з «Археології України» потрібно не лише продемонструвати знання окремих фактів, концепцій та дат, а й уміння аналізувати вплив різних чинників на життєдіяльність певної археологічної культури, господарський уклад, матеріальну і духовну культуру тощо. Відповідь повинна бути чіткою, логічною, аргументованою та повністю розкривати зміст питання. Необхідно продемонструвати уміння робити аналітичні узагальнення та висновки.

Здобувача вищої освіти вважають допущеним до семестрового контролю з навчальної дисципліни якщо він виконав усі види робіт передбачених навчальним та робочим навчальним планом: немає поточних заборгованостей, успішно виконана МКР, самостійна робота та ІНДЗ (мінімальний допуск – 35 балів). Іспит оцінюється в 40 балів, при цьому відповідь вважається успішною, якщо студент виявив знання мінімально на 24 бали, тобто 60% від загальної кількості балів, які відведені на цей вид підсумкового контролю знань студента.

Натомість, здобувачів вищої освіти, які мають академічну заборгованість за результатами поточного контролю, не допускають до складання семестрового екзамену з відповідної навчальної дисципліни. Рішення про недопущення за поданням викладача приймає декан історичного факультету, його оприлюднюють до початку екзамену. У відомості обліку успішності декан факультету робить запис «не допущено». Таких здобувачів вищої освіти допускають до складання семестрового екзамену після ліквідації академічної заборгованості за результатами поточного контролю. За заявою здобувача вищої освіти про дострокове складання семестрового екзамену у зв'язку з

поважними причинами, як виняток, може встановлюватися індивідуальний графік складання семестрових екзаменів.

Якщо здобувач вищої освіти не з'явився на екзамен з поважних причин (хвороба, сімейні обставини тощо), документально підтверджених відповідним документом, йому може встановлюватися індивідуальний графік складання екзаменів (не більше місяця після закінчення екзаменаційної сесії). Якщо визначений термін недостатній для виконання індивідуального графіку складання семестрових екзаменів, то розглядають питання щодо надання здобувачу вищої освіти академічної відпустки або повторного курсу навчання.

Здобувачам вищої освіти, які за результатами підсумкового контролю у формі екзамену отримали незадовільну оцінку, дозволяють ліквідувати академічну заборгованість після належної підготовки до початку наступного семестру в терміни, визначені графіком ліквідації академічної заборгованості здобувачами вищої освіти історичного факультету (графік ліквідації академічної заборгованості здобувачами вищої освіти історичного факультету розробляє деканат і затверджує декан історичного факультету).

Повторне складання семестрових екзаменів допускається не більше двох разів: один раз – викладачеві, другий – комісії у складі трьох осіб (викладач, який забезпечував викладання навчальної дисципліни, завідувач кафедри, провідні викладачі кафедри), яку створює декан історичного факультету. Відповідь здобувача вищої освіти, який ліквідує академічну заборгованість на засіданні комісії, оцінюють за 100-бальною шкалою без урахування рейтингової оцінки поточної успішності. Результат складання семестрового екзамену комісії є остаточним. Повторне складання семестрового екзамену з метою підвищення оцінки, як правило, не допускається.

ТАБЛИЦЯ ВІДПОВІДНОСТІ ШКАЛ ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Рейтингова оцінка навчальної дисципліни «Археологія України»	Підсумкова оцінка за шкалою ECTS	Підсумкова оцінка за національною шкалою
90-100	A (відмінно)	відмінно
82-89	B (дуже добре)	добре
75-81	C (добре)	добре
67-74	D (задовільно)	задовільно
60-66	E (задовільно)	задовільно

35-59	FX (незадовільно з можливістю повторного складання)	незадовільно
34 і менше	F (незадовільно з обов'язковим проведенням додаткової роботи щодо вивчення навчального матеріалу)	

ПИТАННЯ ДО ПІДСУМКОВОЇ АТЕСТАЦІЇ

1. Археологічна періодизація.
2. Білогрудівська культура.
3. Білозірська культура.
4. Буго-Дністровська культура.
5. Види й типи археологічних пам'яток. Поняття про культурний шар.
6. Волинцівська та Роменська культури.
7. Геофізичні методи, аерофоторозвідка і супутникова фіксація. Використання картографічного методу на сучасному етапі.
8. Городоцько-здовбицька культура.
9. Грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я.
10. Давньоруські міста.
11. Давньоруські могильники.
12. Дані інших природничих і гуманітарних наук в археологічних дослідженнях (палеоботаніка, палеозологія, палеоастрономія, палеогеологія, палеокліматологія тощо).
13. Дніпро-донецька історико-культурна спільність..
14. Загальна характеристика матеріальної і духовної культури давньоруського часу.
15. Зарубинецька культура.
16. Зрубна культура.
17. Зубрицька культура.
18. Історія розвитку методики археологічних досліджень.
19. Катакомбна історико-культурна спільність
20. Кемі-обинська культура.
21. Києво-Черкаська група скіфських пам'яток (поселення, городища, захоронення).
22. Київська культура.
23. Колочинська культура.

24. Корчацько-Пражська культура.
25. Культура багатоваликової кераміки.
26. Культура карпатських курганів.
27. Культура кулястих амфор.
28. Культура лійчастого посуду.
29. Культура лінійно-стрічкової кераміки
30. Культура Ноа.
31. Культура Отомань.
32. Культура ямково-гребінцевої кераміки.
33. Культурний поділ та періодизація мезолітичних пам'яток. Проблеми хронології мезоліту.
34. Латенська культура.
35. Лендельська культура.
36. Лука-Райковецька культура.
37. Мезолітичні культури балтійської провінції.
38. Мезолітичні культури причорноморської провінції.
39. Мезолітичні могильники та антропология.
40. Методи абсолютної хронології у датуванні археологічних пам'яток та речових комплексів: радіовуглецевий метод, метод дендрохронології, палеомагнітне датування.
41. Основні археологічні культури пізнього палеоліту та їх характеристика.
42. Основні правила розкопок могильників.
43. Основні прийоми виявлення археологічних пам'яток.
44. Пам'ятки кочовиків Півдня України X-XIII ст.
45. Пам'ятки скіфського часу Ворскли і Посулля, Сейму і Сіверського Дінця.
46. Пам'ятки скіфського часу Західного та і Східного Поділля і Волині.
47. Пам'ятки культури Гумельниця.
48. Пеньківська культура.
49. Писемні джерела та їх значення для археології.
50. Пізній етап трипільської культури.
51. Пізній палеоліт України: періодизація та основні археологічні культури.
52. Пізньоскіфські пам'ятки Нижнього Дніпра та Криму.
53. Порядок видачі дозволів на проведення археологічних досліджень.
54. Поховальна обрядовість скіфів.

55. Поховальна обрядовість часів Київської Русі.
56. Правила проведення розкопок поселень.
57. Предмет, мета та завдання дисципліни «Археологія».
58. Проблеми періодизації і хронології трипільської культури.
59. Проведення археологічних розвідок.
60. Пшеворська культура.
61. Ранній етап трипільської культури.
62. Ранній палеоліт України. Проблема заселення України у часи раннього ашелю за даними археології.
63. Ремесло і торгівля у Київській Русі.
64. Робота на археологічній пам'ятці під час розвідки.
65. Роменська культура.
66. Сабатинівська культура.
67. Салтівська (салтівсько-маяцька) культура.
68. Сарматські пам'ятки.
69. Середній етап трипільської культури та його локальні варіанти.
70. Середній палеоліт. Характеристика культури.
71. Середньовічний Білгород-Дністровський.
72. Середньовічний Крим.
73. Середньостогівська культура.
74. Сільське господарство Київської Русі
75. Старожитності Чорногорівського періоду та Новочеркаські пам'ятки.
76. Статистичний метод та його значення в сучасній археології.
77. Стратиграфічний метод в археологічних дослідженнях.
78. Сурсько-дніпровська культура.
79. Сучасні уявлення про етапи антропогенезу.
80. Теорії проникнення неолітичних культур на територію України.
81. Типологічний метод та його значення в сучасній археології.
82. Тшинецька та комарівська культури.
83. Фракійський гальштат на теренах України.
84. Характеристика і структура давньоруських городищ.
85. Характеристика і структура давньоруських міст (Київ, Вишгород, Галич, Василів, Чернігів)
86. Характеристика і структура селищ.
87. Характеристика матеріальної культури скіфів (зброя, скіфський звіриний стиль)
88. Черняхівська культура.
89. Чорноліська культура.
90. Ямна культурно-історична спільність.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Абсолютне датування – встановлює точну або приблизну історичну дату події (тисячоліття, століття, рік, іноді місяць і день). В первісній історії найчастіше можна встановити лише тисячоліття, або століття.

Австралопітек (від лат. australis – південний і грец. πίθηκος – мава) – найбільш ранні представники родини «Гомо» (людина), котрі жили приблизно 4,5-2 млн. років тому.

Агора (від грец. ἀγορά – площа) – ринкова площа у давньогрецькому місті, площа призначена для проведення народних, судових, військових зборів, центр.

Аерофотографічний метод – фотографування місцевості з невеликої висоти за допомогою літальних апаратів та БПЛА для спостереження більш широкої картини та зв'язків між деталями. Результати фотографування іноді перетворюють в карту. Інколи використовують фотографування двома апаратами для одержання ефекту стереоскопічності і простеження рельєфу.

Акінак – короткий перський та скіфський двосічний меч. Перехрестя має форму метелика чи перевернутого сердечка.

Акрополь (від грец. ακρόπολις – верхнє місто) – укріплена частина грецьких міст, яка, як правило, розташовувалась на підвищенні, що панувало над нижньою частиною міста. На Акрополі знаходились міські святині.

Альпійська схема – одна з ранніх схем четвертинного періоду історії Землі, що базується на вивченні Альп. Згідно з нею виділені 4 льодовикових періоди: гюнц, міндель, рісс, вюрм.

Амфора – давній глиняний посуд для рідких та сипучих товарів. Мала видовжену чи заокруглену форму, видовжене дно та дві вертикальні ручки.

Ангоб – тонкий шар рідкої глини, яким покривалась поверхня сформованого керамічного посуду або виробу перед випалюванням. Іноді в ангоб домішувались барвники, а поверхня лощилась. Ангоб прикрашав поверхню посуду та підвищував його водостійкість.

Антропогенез (від грец. – ανθρωπος – людина і γένεσις – походження) – процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини; розділ антропології, який вивчає цей процес.

Антропосоціогенез (від грец. ανθρωπος – людина, лат. societas – суспільство і грец. γένεσις – походження) – процес переходу від біоло-

гічної форми руху матерії до соціальної, є нерозривним у перетворенні тварини у людину і формуванні людського суспільства.

Антропоморфний (від грец. ανθρωπος – людина та μορφή – форма) – людиноподібний.

Артефакт (від лат. atre – мистецтво і factum – зроблений) – предмет не природного походження, а зроблений людиною.

Археологічна культура – сукупність матеріальних пам'яток, які відносяться до однієї території та епохи, і мають спільні риси.

Археологічна спадщина України – сукупність об'єктів археологічної спадщини, що перебувають під охороною держави, та пов'язані з ними території, а також рухомі культурні цінності (археологічні предмети), що походять з об'єктів археологічної спадщини.

Археологічна розвідка – вид наукового дослідження археологічної спадщини, не пов'язаний з руйнуванням культурного шару (крім обмеженого шурфування для визначення товщини культурного шару) об'єкта археологічної спадщини і спрямований на виявлення, локалізацію (картографування), інтерпретацію об'єктів археологічної спадщини, уточнення даних про вже відомі об'єкти археологічної спадщини.

Археологічні розкопки – вид наукового дослідження археологічної спадщини, спрямований на пошук і вивчення археологічних залишків на території об'єкта археологічної спадщини, що здійснюється шляхом систематичного обстеження земної чи підводної поверхні та включає земляні і підводні роботи, наслідком яких може бути часткове або повне руйнування досліджуваного об'єкта.

Археологічні предмети – рухомі предмети, вік яких складає не менше 100 років, що знаходяться чи знаходились в землі чи під водою, які є відображенням життєдіяльності минулих поколінь.

Археологічний комплекс – сукупність археологічних об'єктів. Бувають відкриті і закриті. У закритий комплекс речі попадають одночасно (скарби, поховання, вміст несподівано зруйнованого житла). Відкритий комплекс формується впродовж довгого проміжку часу.

Археологія – історична наука, яка вивчає минуле людства за матеріальними джерелами, а при наявності і письмовими. Методика відрізняється в залежності від періоду, що призвело до спеціалізації по предметам, наприклад, первісна, класична, середньовічна, індустріальна тощо).

Архантропи – друга стадія формування людини. Представлені: пітекантропом, синантропом, атлантропом, гейдельбергською людиною.

Б

Бармиця – кольчужна або пластинчата сітка, яка вживалася у захисному озброєнні на Русі та у кочівників. Вона кріпилася до шолома та повинна була захищати голову воїна від ударів у задню та бокові частини голови та шиї.

Башта – споруда, висота якої набагато перевищує її горизонтальні розміри. Спочатку будувались для оборонних цілей (сторожові вежі, башти замків – донжони). Використовуються в культовому будівництві (дзвіниці, мінарети) та цивільній архітектурі (маяки, ратуші та ін.).

Біноклевидні посудини – культова кераміка трипільської культури у вигляді двох з'єднаних між собою циліндрів без дна з розширеними краями та багатою орнаментациєю. Використовувались у культових обрядах родючості землі. Подібні посудини у вигляді одного циліндра зустрічаються рідше (моноклі).

Біритуалізм – поєднання різних ритуалів, наприклад, на одному могильнику поховання з кремацією та інгумацією.

Бортництво – добування меду диких бджіл.

Браслет – прикраса у вигляді циліндрично зігнутої пластини, спіралі чи більш складної форми, який носився на руках чи ногах людини. Як прикраса відома з палеолітичного часу, коли виготовлявся з кістки мамонта. Пізніше браслети виготовлялись з кольорових і коштовних металів.

Бровка – полоса нерухомої землі, залишеної між ділянками розкопу чи секторами кургану для кращих спостережень стратиграфії.

Бронза – сплав міді з оловом та іншими металами, співвідношення якого складає 9:1. Це є перший сплав, який виготовляла людина. Має багато переваг перед міддю – більш низька температура плавлення (700-900 °С в залежності від процентного складу), висока твердість. Цей сплав відіграв важливу роль в історії людства. Ціла епоха названа бронзовим віком.

Бронзовий вік (доба бронзи) – культурно-історичний період історії людства, який прийшов на зміну енеоліту (мідній добі) – перехідному періоду після кам'яної доби. Характеризується виготовленням і використанням бронзових знарядь праці та зброї із бронзи, появою кочового скотарства, поливного рільництва, писемності, рабовласницьких держав (кінець III – початок I тисячоліття до н. е.). Археологічні культури бронзового віку на теренах України можуть бути розділені на ранній, середній і пізній етапи.

Булавка – інструмент для скріплення одягу (попередниця фібули), рідше – волосся. Складається зі стержня, вигостреного на одному кін-

ці, та декоративного навершшя. Археологічне значення має, головним чином, форма навершшя.

В

Вал – оборонна споруда у вигляді високого земляного насипу з крутим схилом, влаштованим з боку можливого нападу супротивника. Вали складають систему фортифікаційних споруд городищ. Внутривальні конструкції є основними для датування валів.

Варвари – назва, яку стародавні греки і римляни давали іншим народам, з іншою мовою, звичаями та культурою.

Веретено – знаряддя для прядіння у вигляді палички з потовщенням на одному кінці. Починаючи з енеоліту тягарцем або маховим колесом для веретена служили пряслиці, які виготовлялися з глини чи каменю.

Відносне датування – не оперує одиницями часу, тобто точно не вказує, скільки років, віків чи тисячоліть пройшло з часу тієї чи іншої події, а встановлює лише послідовність подій, відзначаючи, що одна подія відбувалась до або після іншої.

Вірування – окремі чи відносно систематизовані уявлення, що відображають віру людини у існування вищих сил і істот та їх вплив на її долю і пов'язаних з нею людей.

Виїмчастий орнамент – заглиблений орнамент на поверхні посуду який вирізають до його обпалу, а виїмки, зазвичай, заповнюють білою пастою, яка чітко дивиться на темній поверхні.

Виявлення об'єкта археологічної спадщини – сукупність науково-дослідних, пошукових заходів з метою визначення наявності археологічного культурного шару, встановлення площі його поширення, культурно-хронологічної належності, стану збереженості, культурно-історичної цінності.

Відбійник – камінь, яким наносились удари для виготовлення знарядь праці шляхом сколювання відщепів від нуклеуса.

Відтискна (віджимна) ретуш – техніка виготовлення крем'яних знарядь при якій тонкі лусочки відділялись кістяними, кам'яними чи дерев'яними інструментами. Зустрічається на лезах серпів, наконечниках стріл, списів.

Відмулена глина – очищена осадком глина. Коли розчинена у воді глина починає осідати, на дно осідають найбільші шматки і конкреції, а органічні домішки спливають. Шар посередині дає найкращу глину для виготовлення високоякісного столового посуду.

Відкритий лист – це спеціальний кваліфікаційний документ, усталеного зразка, що визначає фаховий рівень дослідника і дає пра-

во на проведення досліджень археологічної спадщини. Відкритий лист є обов'язковою умовою для отримання дозволу на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони тощо. Надається польовим комітетом Інституту археології НАН України. Після проведення робіт обов'язковим є науковий звіт.

Відтворююче господарство – спосіб господарювання при якому людина відтворює природні ресурси. Приходить на зміну більш примітивному привласнюючому господарству (див. неолітична революція).

Відщеп – відколотий від нуклеуса ударом фрагмент, який залишає на нуклеусі характерні сліди, що дає можливість відрізнити працю людини від природного уламка. Відщепи часто використовуються як заготовки для виготовлення знарядь.

Вінчик – верхній край посуду. Має різну форму: прямий, відігнутий, валиковий ін.

Вогнище – місце для розведення відкритого вогню у житлі. Для нього характерна пропалена внаслідок високої температури кам'яна вимостка, яма для згрібання попелу, вугілля.

Водорозділ – лінія, межа, що розділяє басейни суміжних водойм (річок, озер та інше).

Воскова модель – техніка відливки металевих (бронзових) виробів. Застосовувалась при відливці предметів найбільш складної форми. Предмет моделювався з воску, а потім обмащувався глиною і випалювався. Через отвір віск витікав, а потім через цей же отвір заливався метал, який заповнював утворену порожнину. Після застигання металу ливарна форма розбивалась і одержувалась відлита з металу точна копія воскової фігури. На відміну від кам'яних, такі формочки використовувались одноразово.

Впускне поховання – поховання, яке здійснене у насипі раніше спорудженого кургану

Г

Галькові знаряддя – найбільш ранній і примітивний тип знарядь (чопери і чопінги). Найраніші знаряддя зроблені від 2,4–1,75 млн. років тому з допомогою оббивання гальок і одержання нерівного робочого краю.

Гарда (перехрестя) – частина ефесу клинкової холодної зброї, яка призначена для захисту від удару пальців руки, що охоплюють руків'я.

Гарпун – металеве знаряддя, спис, навшпиль якого з кістки чи рогу являє собою загострений стержень з одним чи двома рядами зазу-

брин. Використовувався з пізнього палеоліту для полювання на рибу та водоплавних звірів.

Географічне середовище – сукупність факторів, залучених на даному етапі розвитку суспільства до суспільного життя (грунти, луки, води, корисні копалини, рослинний і тваринний світ, дороги, села, міста, нижня частина атмосфери), які є необхідними умовами існування суспільства.

Геомагнітна розвідка – проводиться чутливими магнітометрами. Дозволяє виявити під землею місця перекопів – ями, канали, рови, скупчення сміття, дороги, ділянки, що піддавались нагріванню.

Геометричний орнамент – різновид орнаменту, що складається з геометричних елементів і позбавлений ознак образотворчості.

Гляціал – (від лат. glacialis – крижаний, льодовий) – льодовиковий період, відрізок часу в геологічній історії Землі, що характеризуються сильним похолоданням клімату і утворенням обширних покривних льодовиків не лише в полярних областях, але і в помірному поясі.

Глечик – видовжена посудина з однією або двома ручками. Розрізняють глек – глечик великих розмірів для зберігання рідких продуктів та гладущик – глечик без ручки для зберігання води, молока.

Глинобитний – побудований з глини, не формованої у цеглу. Такі споруди поширені на Близькому Сході, Балканах, Кавказі. На території України поширені у трипільській та ряді інших культур. В основі таких стін був сплетений з лози дерев'яний каркас, обмазаний з обох боків глиною. Глинобитною була і підлога.

Голоцен – (від грец. ὅλος – весь, καινός – новий) – підрозділ антропогену; сучасний післяльодовиковий геологічний час, що розпочався близько 12 тисяч років тому. Початок голоцену збігається із закінченням останнього материкового заледеніння на півночі Європи. Впродовж голоцену суша та моря прийняли сучасні контури, склалися сучасні географічні зони, сформувалися заплавні тераси річок.

Гончарний круг – пристрій для ручного формування виробів з глини. Використовується здебільшого в гончарстві.

Гончарство – виготовлення керамічних виробів з гончарної глини: посуду, кахель, іграшок тощо.

Горизонт – в археологічному розумінні це наявність однакових ознак та характерних рис на різних ділянках пам'ятки чи на різних пам'ятках.

Горит – колчан для луку і для стріл. Був поширеним у греків та скіфів. Виготовлявся з дерева обтягнутого шкірою. Найбільш багаті при-

крашались золотими пластинами. Часто такі пластини були виготовлені за однією матрицею.

Горн – проста відкрита піч для нагрівання або плавлення металів. Горном також називається піч для випалювання керамічних виробів, а також частина шахтної печі (доменної, вагранки), над якою згорає паливо і плавиться метал. Характерна ознака горна – співвідношення висоти до ширини менше 1.

Городище – тип археологічної пам'ятки, поселення, укріплене одним або декількома земляними валами і зовнішніми ровами. В залежності від площі, конструкції фортифікацій та ін. Розрізняють прості і складні.

Городня – дерев'яний чотирьохстінний зруб, який заповнювався глиною чи каменем і входив у систему давніх укріплень (валів).

Господарсько-культурний тип – певний комплекс господарства і культури, що склався історично у різних народів, які знаходяться на близьких рівнях соціально-економічного розвитку і мешкають у схожих природних умовах. Сьогодні етнологи виділяють три господарсько-культурних типи: збиральництво, полювання; мотичне землеробство, плужне; скотарство.

Гостроконечник – крем'яне знаряддя праці ранньої та середньої палеолітичної доби. Два протилежних робочих краї знаряддя з'єднувалися під гострим кутом утворюючи гостре проколююче вістря. Це дало назву виробу.

Гребінцевий орнамент – прикрашення поверхні посуду зубчастим інструментом по сирій поверхні внаслідок чого отримується лінійний чи хвилястий орнамент.

Гробниця – переважно кам'яна споруда для поховання.

Грунтова могила (могильник) – могильна яма, або група поховань влаштованих у материках. Поховання може мати прямокутну, овальну та іншу форму.

Д

Деградація (від англ. degradation) – повільне погіршення, виродження, занепад; зниження чи втрата позитивних якостей.

Дендрохронологія – метод датування по річним кільцям дерев.

Дитинець – центральна найбільш укріплена частина міста у Давній Русі. Місце проживання світської та духовної верхівки.

Докерамічний неоліт – період кам'яного віку до появи кераміки, але наявні переконливі свідчення існування сільського господарства (Ієрихон, IX тис. до н. е.). Одночасно існували пам'ятки з керамікою та землеробсько-скотарським господарством.

Дольмен – мегалітична гробниця; вигляді великого кам'яного ящика, накритого плоскою кам'яною плитою. На Україні поширені у культурі кулястих амфор та кемі-обінській культурі. Дольмени були поховальними спорудами.

Домниця – кам'яна чи глинобитна піч для виплавки заліза.

Дорелігійні вірування – комплекс уявлень релігійно-міфічного змісту певної етнічної групи, що склався до того, як була розповсюджена на даній території одна із релігій.

Дромос – коридорний прохід з поверхні у поховальну камеру під курганом. Інколи був викладений каменем.

Духовна культура – напрацьована колективним розумом система виробничих навичок, народних звичаїв, пов'язаних із господарським, соціальним та сімейним життям людини, різноманітних видів мистецтва, народної творчості, релігійних уявлень і вірувань, які передаються від покоління до покоління.

Е

Еволюція – форма безперервних поступових якісних змін у суспільстві, що відбуваються мирними засобами.

Егалітарне суспільство (від фр. egalite – рівність) поширене у західноєвропейській та американській науковій літературі визначення первісного суспільства, якому ще не властиве соціальне і майнове розшарування.

Експонат – музейний предмет, який спеціально виставлений для огляду у експозиції.

Емаль – склоподібне покриття, яке наносилося певним малюнком на металеву поверхню та запікалося. У Давній Русі були широко розповсюджені емаль виїмчаста та перегородчаста.

Елітарна культура – культура особливої верстви суспільства (еліти), найбільш здатної до духовної діяльності.

Енеоліт (від лат. aeneus – мідь і грец. λίθος – камінь) – мідно-кам'яна доба, що слідує за неолітом. Починає епоху палеометалів в археології.

Еоплейстоцен (від грец. eos – ранкова зоря, світанок і πλειστός – найбільший) – нижній підрозділ четвертинного періоду. Охоплює відрізок часу від 2.0-1.7 до 1.0 млн років тому. Спочатку термін був введений як синонім нижнього (давнього) плейстоцена.

Епіпалеоліт – рідко вживане позначення мезоліту.

Епонімна пам'ятка – археологічна пам'ятка, яка дала назву археологічній культурі чи періоду.

Етнічна культура – успадкований від предків комплекс господарського і соціального життя, матеріальної і духовної культури, що ви-

значає стиль життя, виконує етно-ідентифікаційну роль, дає змогу виділити і протиставити себе іншим етносам.

Ж

Жальник – культова чи поминальна споруда із каменів.

Житло – природна чи штучна схованка людини для захисту від негоди, влаштована відповідно природним умовам, для задоволення загальних людських потреб (переважно для приготування і вживання їжі, відпочинку і сну) починаючи із епохи існування соціально - неоднорідного суспільства – і з престижних міркувань.

Жорна, жорна ротаційні – пристосування для розмолу зерна. Вони приходять на зміну зернотерці. Складаються з двох каменів, які на відміну від зернотерки, обертаються один на другому навколо осі. За цим принципом влаштований млин, де жорна приводяться у рух силою води (млин) чи вітру (вітряк).

Жорства – домішка подрібнених камінців у глину, що збільшує вогнестійкість та попереджає розтріскування керамічних виробів під час висихання (див. шамот).

З

Залізний вік – історичний період, який визначається розвитком металургії і використанням залізних виробів (ножі, сокири, посуд, зброя, прикраси тощо). Залізний вік можна умовно поділити на ранній, середній і пізній етапи. Датується I тис. до н. е.

Зачистка – методика археологічних розкопок з допомогою якої дбайливо зачищається верхній горизонт та стінки розкопу. Це дає можливість спостерігати різницю у кольорах та структурі поверхні ґрунту (культурного шару), що важливо під час відкриття архітектурних планів, стовпових чи могильних ям та багатьох важливих конструктивних деталей.

Збиральництво: 1) одна із форм господарської діяльності, яка полягає у збиранні й обробці продуктів харчування, приготуванню з них їжі. В первісному суспільстві воно було поряд з мисливством і рибальством, однією із найважливіших галузей привласнюючого господарства, яке історично передувало відтворювальному господарству.

Землянка – викопане в землі житло прямокутної або округлої форми, дах якого зроблений з колод і балок та вкритий землею, гілками, шкурами чи листям. Землянка є одним з найстаріших типів людського житла. Вона відома з часів верхнього палеоліту.

Звіриний стиль – назва художнього стилю, поширеного в мистецтві кількох стародавніх культур. Основною тематикою зображень

були тварини або ж частини їх тіла, та складних композицій з них, звідки й назва. Найдавніші зразки датуються III тис. до н. е. Одним з найкращих зразків цього стилю є скіфський звіриний стиль.

Зернотертка – найдавніше пристосування для помелу зерна.

Знаряддя праці – спеціально виготовлені людиною предмети добування засобів існування. Вміння виготовляти знаряддя праці – гольовна відміна давньої людини від тварини.

Зондування – протикання металевим стержнем нерозкопаних шарів з метою виявлення кам'яних чи інших твердих конструкцій.

Зооморфні зображення – зображення у вигляді тварин або наділене їх рисами.

I

Ідол – скульптурне зображення язичницьких богів, виготовлене з каменю чи дерева.

Інгумація (трупопокладення, поховання) – передбачає розміщення тіла померлого в труну і захоронення його в могилу чи склеп. Існує «витагнуте» поховання (природне розміщення тіла в труні), «скорчене» (у позі «сплячої» людини на боці) і «сидяче».

Інститут археології Національної академії наук України – основна установа в структурі Національної академії наук України, що здійснює науково-дослідницьку діяльність у галузі вивчення археології та давньої історії України. Інститут археології входить до складу Відділення історії, філософії та права Національної академії наук України.

Інтергляціал (від лат. inter – межа, glacialis – крижаний, льодовий) – міжльодовиків'я, проміжок часу, що розділяє дві льодовикові епохи (два льодовикових періоди). У четвертинному періоді інтергляціальні періоди характеризується звільненням від льодовикових покривів помірних широт, потеплінням клімату, появою теплолюбивих істот.

Історико-культурна спільність – територія, у населення якої в силу спільності історичної долі, соціально-економічного розвитку та взаємного впливу складаються подібні культурно-побутові особливості. Історико-культурна область проявляється в матеріальній культурі – типах традиційного житла, засобів пересування, особливостях приготування їжі та приготування начиння, одягу, взуття, прикрас тощо, а також у традиційній духовній культурі (календарні обряди та звичаї, вірування, фольклор тощо).

K

Калібровані дати – дати, у визначені яких за допомогою точних методів (наприклад C^{14}), зроблені перерахунки від нашої ери, тобто календарні дати.

Камеральна обробка – один з етапів археологічного дослідження яке включає у себе наукове опрацювання у лабораторних умовах матеріалів, які були одержані під час польових досліджень.

Кам'яна баба – кам'яна скульптура, що зображує жінку чи воїна. Залишені багатьма кочовими народами (скіфами, половцями, печенігами та ін.).

Кам'яна доба – перший етап в археологічній періодизації, найтриваліший період в історії людства, впродовж якого люди широко використовували камінь для виготовлення знарядь праці, була відсутня технологія обробки металу. У цей час також використовувались дерева, кістка, дещо пізніше з'явилася технологія обробки глини, з якої робили посуд. Кам'яну добу розділяють на палеоліт, мезоліт і неоліт.

Каркасно-стовпові конструкції жител – конструкції стін в основі яких стоять вертикальні стовпи, що тримають стіну та покрівлю. Між ними – сплетений каркас з лози на взірець тину, який обмащений з обох сторін глиною що утворює стіни. Широко використовувались у лісостеповій зоні починаючи з неоліту.

Карта археологічна – складається шляхом нанесення на топографічну основу окремих археологічних знахідок або прикмет за допомогою умовних позначок.

Картографічний метод – нанесення на карту певних археологічних пам'яток, що дає можливість наочно уявити просторове розташування прикмет або артефактів, територію поширення, розміщення вздовж торгових шляхів, кордонів, співпадіння з місцями історичних подій, ґрунтами, рослинністю, розповсюдженням мов тощо.

Катакомби – специфічні поховання бронзового віку степової зони, де у могильній ямі з боку чи з боків зроблена ніша (підбій) у якій здійснювалося поховання. Такі поховання під курганами дали назву катакомбній культурі.

Каурі – черепашка морського молюска роду Сургаса, який жив у басейні Індійського та Тихого океанів. Були предметом торгівлі і доставлялися у Європу з берегів Червоного моря. З кінця неоліту поширені на території України, де використовувались як прикраси, а пізніше, ймовірно, і як гроші.

Каклі – керамічні блоки, порожні всередині і покриті із зовнішньої сторони поливою. Використовувались для будівництва печей.

Квадрат розкопу – під час археологічних розкопок досліджувана поверхня для більш детальних вимірювань та описів ділиться на квадрати. Здебільшого квадрат має розміри 2x2 м. На античних пам'ят-

ках та архітектурних об'єктах - 5x5 м, на палеолітичних - 1x1 м. За квадратами розкопу знахідки заносяться у опис. Стінки а квадрату чи розкопу є об'єктами стратиграфічних спостережень.

Кельт – різновид сокир бронзового та раннього залізного віку у яких втулка (знаходиться з обушної сторони. Назва походить від народу кельтів, яким у свій час приписували їх походження.

Кераміка – вироби з випаленої глини. Одна з найбільш масових категорій знахідок особливо на поселеннях, де вона використовувалась як посуд. Почала виготовлятися з неолітичної доби. Легкість нанесення орнаменту на сиру глину перед випалом давала можливість людині виразити свої творчі можливості. Тому кераміка – найбільш інформативна група знахідок, яка дає можливість ідентифікувати або виділити археологічну культуру, локальну групу пам'яток.

Кинджал – невелика колюча і ріжуча зброя ближнього бою з каменю, кістки, міді, бронзи чи заліза, що має двосічний клинок.

Клеймо – знак, що наносився на виріб, наприклад, кераміку перед випалом солярний знак, двозуб, тризуб та ін.). Широко поширені на античній та давньоруській кераміці, виробках ковалів. На металеві вироби, наприклад мечі могли наносити клейма з іменами їх творців чи власників майстерень (ULFBERHT та ін.) чи надписи-сиглі.

Клинок – лезо холодної зброї, бойова частина рубаючої чи колючої зброї.

Корчага – велика посудина, призначена для зберігання рідини чи зерна.

Кремій – твердий камінь, який по хімічному складу є кварцем, але відрізняється мікрокристалічною структурою. Завдяки властивості кременя колотися, людина надавала йому сколами необхідної форми та гостроту робочої поверхні. Саме кремій був тим основним каменем, який дав назву кам'яному віку.

Кремація – трупоспалення. Широко розповсюджений у давнину звичай поховання покійного шляхом спалення тіла померлого. Найчастіше прах захоронювався в урні. Кремації могли відбуватися безпосередньо в могилі, біля могили або на стороні.

Крепіда – опорна кам'яна обкладка навколо всієї купольної поверхні насипу кургану.

Кроманьйонці (від назви гроту Кро-Маньйон у Франції) – одна із груп неантропів, поширена переважно на території Західної Європи.

Кромлех – коло з великих, вертикально поставлених каменів, яке огороджує поховальний простір або споруду з культовою метою.

Кружальна кераміка – кераміка, на відміну від ліпної, виготовлена на гончарному крузі.

Культ померлих – обрядове дійство, що мало за мету захистити живих від злого впливу духу померлого родича.

Культіві споруди – будівлі, що спеціально споруджувалися для богослужіння та різних релігійних обрядів.

Культура (від лат. cultura – обробіток, вирощування, виховання, освіта, розвиток): 1) все те, що створене людиною на відміну від того, що створене природою; 2) сукупність матеріальних і духовних цінностей; 3) історично визначений рівень розвитку творчих сил суспільства, людини; 4) рівень, ступінь розвитку, досягнення в будь-якій галузі знання чи діяльності.

Культура автохтонна – культура, що виникла і розвинулась на тій же території, яку вона займає. Чистих автохтонних культур мало (найчастіше це культури лісових або малодоступних гірських районів). Більшість культур мають змішаний автохтонно-алахтонний характер

Культурно-історична область – це декілька археологічних культур із спорідненими, хоча й дещо відмінними, побутом і духовною культурою, близькими рисами, рівнями розвитку й напрямками господарської діяльності тощо.

Культурна спадщина – сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини. Об'єкт археологічної культурної спадщини – рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під землею поверхнею та під водою і є невідтворним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації.

Культурний шар – товща ґрунту, в якому наявні предмети матеріальної культури, сліди господарської діяльності людини. Культурний шар є основним об'єктом польових археологічних досліджень.

Курган – земляний або кам'яний насип над похованням у могильній ямі, катакомбі, дерев'яному зрубі, на поверхні ґрунту та ін. Мають круглий чи витягнутий насип. Очевидно є залишками первісно більш складних архітектурних споруд. На території України з'являються у мідному віці та існують до прийняття християнства. Найбільш поши-

рені у бронзовому віці та скіфсько-сартматському періоді. Можуть огороджуватися довкола ровиками чи крєпідєю.

Л

Лєвалуа – палеолітичний метод розщєплення кременю, при якому нуклеусу попередньо надавалася відповідна форма.

Лєс – частки скєльних порід, які переносились вітром з розмитих відкладів та морєн і осідали біля льодовиків. Лєсові землі слугували пасовиськом вжє у палеолітичний період.

Ліпна кераміка – кераміка, що виліплєна від руки, на відміну від кружалної кераміки. Була провідною до появи гончарного круга.

Лощєння – спосіб обробки кераміки перед випалом, коли поверхня старанно заглажувалася кістяним предметом, інколи по ангобу. Це надавало посуду більшої водостійкості та покращувало зовнішній вигляд.

Лунниця – підвіска у формі півмісяця. Використовувалася як прикраса від епохи бронзи до пізнього середньовіччя.

Лутєрій – давньогрецька широка миска.

М

Магнітна зйомка (розвідка) – метод архєологічного пошуку пам'яток, який базується на різних магнітних властивостях ґрунтів та архєологічних об'єктів (жител, печей, поховань та ін.) і дозволяє визначити їх місцєзнаходження до розкопок.

Мадлєн – фінальна культура палеоліту. До цього часу відноситься кращий печерний розпис, кістяні знаряддя праці та досконалі житла з кісток мамонта.

Макроліт – великі і грубі знаряддя праці доби мєзоліту-неоліту.

Матеріальна культура – об'єкти (предмети, рєчі), що матеріально існують у просторі у певний часовий період: знаряддя праці, житло, господарські споруди, їжа, одяг, прикраси, засоби пересування, і зв'язки.

Матєрик – природний шар ґрунту, що лежить під культурним шаром і не містить слідів життєдіяльності людини. Верхній шар материка обов'язково прокопують під час архєологічних розкопок для контролю, щоб довести, що це справжній «матєрик».

Матриця – поверхня з рельєфним зображенням (негативним) предмету, що відтискується чи штампуюється.

Мєгаліт – споруда з великих каменів. Найчастіше – різноманітні кам'яні гробниці. До мєгалітів належать дольмени, кромлєхи, мєнгіри тощо.

Мезоліт – перехідний період від палеоліту до неоліту, коли при відсутності льодовиків існував мисливсько-збиральницький спосіб господарства (між XII–VI тис. до н. е.). В епоху мезоліту складається техніка мікролітів. З'являються лук і стріли, які дозволили зробити полювання більш ефективним. Були приручені перші тварини. Формується сучасна гідрологічна сітка та сучасний тваринний світ. Закінчується переходом до відтворюючого господарства у неоліті.

Менгір – один з різновидів мегалітичних споруд, вертикально встановлений камінь, що стоїть окремо. Інколи на них нанесені зображення. Їх призначення, як і культурна приналежність, різні. Часто мали культове значення у бронзовому віці.

Меч – бойова зброя і символ влади, виготовлена з бронзи чи заліза. Лезо може бути колючим, рублячим чи поєднує ці функції. Від кінця до кінця відрізняється більшою довжиною клинка.

Методика польових археологічних досліджень – це система прийомів та засобів, спрямованих на отримання максимальної інформації про об'єкти археологічної спадщини.

Мідний вік – див. енеоліт.

Мідь – самий перший метал, який використовувала людина. В природі зустрічається у чистому вигляді. Видобувалась з малахіту та інших руд. Використання цього металу для виготовлення знарядь праці дало назву епосі.

Мікроліт – невеликі знаряддя геометричної форми, виконані з кремню. Часто використовувалися як наконечники стріл. Характерні для мезолітичного періоду.

Мисове городище – городище, збудоване на мису, утвореному високим берегом ріки та струмка чи яру. Штучні укріплення споруджувалися звичайно тільки на відкритих для штурму ділянках з напільної сторони.

Могила, могильна яма – яма для вміщення тіла покійного під час інгумації та після кремації. Це може бути яма у ґрунті, яма облицьована дерев'яним зрубом, вимощена каменем та ін. В деяких місцевостях України та народна назва кургану.

Могильник – місце влаштування багатьох могил. Розрізняють могильники курганні і без могильних насипів або ґрунтові. Могили з похованням решток кремації без насипів називають поля поховань чи поля поховальних урн.

Моноліт – суцільна кам'яна глиба; споруда чи її частина висічена з одного каменю. Цільна вирізка з культурного шару для перенесення її до музейної експозиції.

Мотига – знаряддя для рихлення землі. Виготовлялася з кістки, рогу, чи металу і насаджувалася на дерев'яне руків'я так, щоб робочий край розташовувався перпендикулярним осі руків'я. Найбільш ранні взірці відносяться до мезоліту.

Музеєфікація – підготовка пам'ятки для музейного зберігання та експонування.

Муст'є – крем'яна індустрія неандертальської людини, яка відноситься до середнього палеоліту.

Н

Навігаційна археологія – археологічне вивчення транспортних засобів, водних шляхів, сезонів, товарів з а організації водних сполучень.

Навіс – горизонтальний камінь, скеля що прикривала площадку під нею. В палеоліті поряд з гротами використовувалися для проживання.

Напівземлянка – споруда, нижня частина якої частково (до половини зросту людини) заглиблена у землю. Верхня частина стін та дах спираються, як правило, на вертикальний стовп. У житловій напівземлянці знаходиться піч.

Напільна сторона – ділянка городища з відкритої сторони (зі сторони поля), фронтальна сторона фортифікаційної споруди (валу, рову, стіни та ін.) повернута в бік можливого супротивника.

Напутна їжа – їжа, яка ставилася у могилу і по давнім віруванням потрібна була покійному під час подорожі у потойбічний світ.

Наукова археологічна експертиза – вид наукового дослідження археологічної спадщини, метою якої є підготовка науково обґрунтованих експертних висновків щодо наявності або з'ясування стану збереженості на обстежуваних територіях об'єктів (пам'яток) археологічної спадщини, визначення їх меж і режимів використання, можливості та умов виконання містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, інших земляних і підводних робіт на об'єктах експертизи; а також на земельних ділянках чи під водою, на охоронюваних археологічних територіях, у межах зон охорони пам'яток, в історичних ареалів населених місць, занесених до Списку історичних населених місць України.

Некалібровані дати – дати, встановлені за допомогою точних методів (напр. C¹⁴) з відрахунком від наших днів.

Некрополь – могильник чи кладовище розташоване зазвичай неподалік міста.

Неоантроп (від грец. νέος – молодий, новий і ανθρωπος – людина) – людина сучасного антропологічного типу. Він належить до третьої, або іноді його відносять до четвертої стадії еволюції гомінідів:

«нової людини», *Homo sapiens* (людини розумної). Представлений: кроманьйонцем і гримальдійцем (назви походять від місця їх знахідки).

Неоліт (від грец. νέος – новий та λίθος – рік) – новокам'яний вік, завершальна доба кам'яного віку, час переходу до відтворювального господарства та осілості. З'являється кераміка, свердління та шліфування каменю.

Неолітична революція – перехід людства від мисливства та рибальства до землеробства та скотарства. Саме за цей рахунок живемо і ми зараз. Ці великі зміни в історії людства назвав неолітичною революцією відомий англійський вчений Гордон Чайлд. Це явище ще називають становленням відтворювальних форм господарства, чи аграрною революцією.

Нівелір – геодезичний прилад за допомогою якого одержують висотні характеристики елементів місцевості, що досліджується.

Номади (кочівники) – колективи людей, які постійно міняють місця стоянок. У переважній більшості це скотарські племена, які кочують зі своїми стадами на великих територіях.

Нуклеус – специфічна олівцеподібна заготовка із кременю від якої відколювали стандартні, правильної форми пластини з паралельними краями, котрі могли використовуватись як ножі та вкладиші (так звані мікроліти: сегменти, трапеції, трикутники).

О

Оббивка – ударна техніка обробітку кам'яних знарядь. Найдавніша у історії кам'яної індустрії.

Обмазка – поверхня обмазаних глиною стіни чи пічки. В основі таких конструкцій здебільшого знаходяться дерев'яні конструкції, наприклад, зі сплетеної лози (тин). Добре зберігається якщо обпалилася у вогні.

Обряд – діяство, що має регламентацію, пов'язану із найважливішими подіями соціального, сімейного і духовного значення (в тому числі і релігійного) життя спільноти.

Обсидіан – скло, утворене внаслідок вулканічної діяльності. Має чорний, червоний, коричневий, сірий колір. Зустрічається лише в окремих районах, наприклад, в Україні – у Закарпатті. Широко використовувався у мідному та бронзовому віці для виготовлення знарядь праці, оскільки розщеплюється подібно до кременю. Був об'єктом торгівлі.

Община – форма об'єднання людей, що характеризується спільним володінням певною ділянкою землі, засобами виробництва, пов-

ним або частковим самоуправлінням). Розрізнять **ранньородову**, що була притаманна суспільствам заснованих на привласнюючих формах ведення господарства (ранньородова община первісних мисливців, збирачів та рибалок); **пізньородову** общину – для якої характерним є осілість населення, домінування у господарстві відтворювальних форм, тобто землеробства і скотарства.

Ойкумена (від грец. οἰκουμένη – zesелена, населяю) – сукупність населених людиною областей Земної кулі.

Ойнохоя – глек з однією ручкою різної форми, виконаний з випаленої глини чи бронзи. Відмінною ознакою є шийка, яка має три стоки.

Опідум – великі городища кельтів з надійними оборонними спорудами. Широко розповсюджені від Іспанії до Карпат. Часто розташовувалися на торгових шляхах для їх оборони. Були торговими і ремісничими центрами. Описані Юлієм Цезарем, який повідомляє, що кожне галльське плем'я мало декілька опідумів.

Орієнтація поховання – напрямок, куди похований обернутий головою. Її суворо дотримувалися згідно звичаєвих чи релігійних традицій. Важливий показник під час розкопок для визначення культурної, етнічної чи релігійної приналежності.

Орнамент – прикраса, побудована на ритмічному повторенні геометричних елементів або стилізованих рослинних чи тваринних елементів-мотивів. Декоративний елемент у будівництві, декоративному і прикладному мистецтві. У археології велике значення має орнамент на кераміці. Може бути розписний, штампований, нарізний, прокреслений та ін.

Охорона археологічної спадщини – комплекс заходів, що здійснюються відповідно до законодавства органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями, громадянами, спрямованих на ведення обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікацію, картографування, державну реєстрацію), захист, збереження, належне утримання, відповідне використання, консервацію, реставрацію, реабілітацію та музеєфікацію об'єктів археологічної спадщини, а також поширення знань про археологічну спадщину.

Охра, вохра – природний червоний або жовтий пігмент. Основні компоненти – гідроокиси заліза. Здавна наділявся магічними властивостями і широко використовувався людиною у фарбах чи шматках як символ сонця, крові, життя, у печерному розписі, керамічному виробництві. У поховальних обрядах охрою посипали дно могили, розфарбовували тіло покійного.

Очілля – жіноча прикраса, що носилася на чолі.

П

Палеоантропи (від грец. παλαιός – стародавня і άνθρωπος – людина) – узагальнена назва викопних предків людей, які жили в Азії, Африці та Європі 250-35 тис. років тому. З ними асоціюють неандертальців.

Палеодемографія (від грец. παλαιός – давній, δῆμος – народ і γράφω – писати) – розділ демографії, що вивчає чисельність і склад народонаселення у первісному суспільстві.

Пальцеві вдавлення – орнамент, нанесений на поверхню посуду перед випалом. Має вигляд заглиблення, зробленого торцем пальця, часто з відбитком нігтя, нанесеного на верхню частину горщика чи поверх наліпного валика.

Пам'ятка археології (археологічна пам'ятка) – археологічний об'єкт національного або місцевого значення, занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Палеоліт (від грец. παλαιός – давній та λίθος – вік) – давня кам'яна доба, найдавніший період людського суспільства. У відповідності до розвитку матеріальної культури поділяється на ранній (нижній), середній та пізній (верхній). В археологічній періодизації – перший етап кам'яного віку.

Патина – плівка різних відтінків (від зеленого до коричневого), що утворюється на поверхні мідних виробів та виробів з мідних сплавів. Розрізняють їдку (яка порушує цілісність виробу) та благородну (яка захищає від корозії).

Перевідкладення – переміщення культурного шару з порушенням його первісної стратиграфії.

Перлинний орнамент – орнамент на зовнішній поверхні посуду, зокрема – під вінцями горщиків чи мисок. Утворювався шляхом вдавлення торцем палички з внутрішньої сторони посуду, що видавлювало рівні круглі виступи на зовнішній поверхні, які нагадували перлини.

Печерний живопис – гравіювання та розпис мінеральними фарбами на стінах печер. Характерний для мистецтва пізнього палеоліту. Найвідоміші пам'ятки печерного живопису – печери Альтаміра, Ніа, Шове та ін.

Підвіска – жіноча прикраса, що кріпилась у зачіску чи до головного убору. Наприклад, у ранніх слов'ян були широко поширені скроневі підвіски.

Підйомний матеріал – археологічний матеріал, який збирають під час оранки чи ерозії ґрунту та земляних робіт без проведення спеціальних розкопок. Його збір є важливим етапом проведення археоло-

гічної розвідки. На його підставі можна зробити висновки про характер та стратиграфію пам'ятки.

Підсічне (підсічно-вогневе) землеробство – широко розповсюджений метод землеробства при якому ліс вирубувався (чи підсікався і засихав), а потім спалювався. Звільнена і удобрена площа використовувалася під посів.

Піфос – великий широкогорлий керамічний посуд, який використовується для зберігання зерна чи масла (див. корчага).

Пластина – довгий крем'яний відщеп і паралельними краями, одержаний на спеціально підготовленому нуклеусі. Вона може бути знаряддям сама по собі чи слугувати заготівкою для іншого знаряддя.

Плейстоцен (від грец. πλεῖστος – найбільший, καινός – новий) – доба четвертинного періоду Кайнозойської ери (неоген або антропоген). Характеризується помітним похолоданням на планеті та материковим зледеніннями.

Плем'я – одна із найбільш давніх форм етнічної спільноти і соціальної організації, для якої притаманні родові зв'язки між її членами. Плем'я ділилось на роди і фратрії, мало спільну територію, деякі елементи господарського управління, самосвідомість і особисту назву, спільні звичаї, релігію, культуру, мову.

Плінфа – широка плоска обпалена цегла. Була основним будівельним матеріалом Візантії і Русі.

Площадка – прийнятий у археології термін для позначення залишків жител трипільської культури. Вони являли собою прямокутну площу, покриту товстим шаром випаленої глини, що є залишками жител, які згоріли та обпалилися у полум'ї пожежі.

Плуг – важке упряжне орне знаряддя праці, що перегортає пласт землі. З'являється у римський час. Використовується для важких ґрунтів.

Полива – скловидне покриття, що надає предметам, головним чином кераміці, кращого зовнішнього вигляду і робить їх поверхню водонепроникною.

Польовий опис – документ, складений під час польових досліджень, який фіксує відомості про зібрані предмети, що необхідно для їх атрибуції.

Поля поховальних урн – могильники, що складаються з поховань залишків кремації, поміщених в урни. Інколи урни відсутні, а поховання здійснювалося у ямці. Під цим терміном розуміють групу західноєвропейських культур, де був поширений такий поховальний обряд.

З'являються вони на поч. II тис. до н. е. на північ від Альп, закінчуються у VII ст. до н. е. У вітчизняній археології цей термін вживається для низки культур римського часу.

Поножі – одна з складових частин озброєння воїнів. Призначалися для захисту коліна і голени від колючої та рублячої зброї. Виготовлялася з металевої пластини. Грецький термін – кнеміди.

Посад, передмістя – торгівельно-ремісничя ділянка міста Давньої Русі, що знаходилася за межами дитинця, кремля. Інколи називали «подолом» від місця розташування нижче головних укріплень.

Поселення – один з головних типів археологічних пам'яток, місце осілого проживання людей. Поселення бувають неукріплені (стоянки, селища) та укріплені (городища).

Поховальна камера – приміщення під насипом кургану у якому здійснювалося поховання.

Поховальна стела – місце поховання в античності та інші часи часто відмічалася довгим прямокутним каменем, поставленим вертикально. Камінь прикрашався розписом чи скульптурними зображеннями, на ньому робився напис.

Поховальна урна – спеціальна посудина, призначена для поховання останків людини після кремації. У більшості випадків закривалася кришкою, мискою, плоскою кам'яною плиткою.

Поховальний інвентар – предмети, які вміщувались у могилу разом з покійним. Це може бути їжа, особисті речі, підношення духам підземного царства.

Поховальний обряд – вміщення людського тіла чи залишків кремації у поховальну камеру, могильну яму чи землю, урну чи саркофаг, може бути здійснене на спині, боці, у скорченому положенні, сидячи тощо. Поховання бувають ґрунтовими (без ознак на поверхні) та з намогильними спорудами (кургани, стели, мегаліти), одиночні, парні чи групові. Над першим похованням, що вважається основним, споруджується поховальна пам'ятка, наприклад, курган. Після цього у кургані, здебільшого у його полах, можуть здійснюватися впускні або вторинні поховання. Термін «вторинне поховання» вживається також для визначення звичаю складати у могилу чи посудину кістки після розкладу тіла з порушенням анатомічного порядку. Поховання здійснювалися за обрядом інгумації або кремації.

Праобщина – найдавніше людське об'єднання, перша форма примітивної соціальної організації. Вважається, що первісні колективи нараховували 20-30 осіб. Головною метою його було захист від

ворогів і спільне добування їжі. На чолі стояв вожак – найсильніший у цій групі.

Проколка – кістяне, крем'яне чи металічне знаряддя з гострим кінцем для проколювання.

Пряслице – кругле знаряддя з отвором у центрі, яке закріплювалося на веретені і виконувало роль махового колеса, підсилювало обертальні рухи. Виготовлялося з кераміки, кістки чи каменю і мало різні форми: від плоскої до сферичної та конічної.

Псалій – кістяний чи металічний стержень або диск з отворами, який закріплювався на вудилах з обох боків кінської морди для обмеження руху вудил в роті коня та закріплення поводу.

Р

Рабство – стан повної залежності однієї людини від іншої, під час якої ця людина (раб) позбавлений засобів виробництва і є власністю свого пана – рабовласника, останній може купити, продати і навіть вбити раба.

Рада племені – зібрання старійшин родів для вирішення господарських справ і міжродових відносин. Скликала загальні народні збори всіх повноправних членів племені в екстраординарних випадках (війна, переселення, стихійне лихо тощо).

Реставрація – відтворення первісного вигляду архітектурної споруди чи музейного предмету, максимальне наближення до первісного шляхом усунення недоліків, що виникли внаслідок старіння предмету, ушкоджень, руйнування.

Релікт – предмет чи явище, що збереглось як пережиток попередніх епох. Термін, який частіше вживається стосовно об'єктів природи.

Ретуш – техніка обробки робочої поверхні на знаряддях праці з кременю. Ретуш буває віджимною та ударною. Нанесені таким чином зубчики надають лезу більшої гостроти та міцності.

Рів – фортифікаційне земляне укріплення у вигляді заглиблення поперек напрямку наступу військ. Як правило, поєднувався з валом.

Рів кургану – кільцеподібний рів, що оточує первинний насип кургану, або простір навколо поховання. Інколи рів мав перемички біля яких зосереджувалися сліди тризни.

Рід – союз кровних родичів, які вели своє походження від спільного предка, носили спільне родове ім'я, разом вели господарство, мали спільне управління і культ (релігію).

Річкові тераси – східчасті береги річкової долини, витягнуті вздовж її річища часто на значній відстані від неї Сформувалися під час зміни

періодів льодовиків, чергування наносів та ерозії у долині. Відмічені закономірності розташування поселень на річкових терасах в залежності від господарської діяльності.

Розтирач – верхній камінь у зернотерці, призначений для розтирання зерна на борошно.

Рубило (ручне) – палеолітичне знаряддя праці у вигляді грубо обробленого з двох сторін куска кременю з загостреним кінцем та закругленою основою.

С

Сагайдак – колчан одночасно для луку і стріл.

Святилище – місце здійснення культових обрядів, поклоніння духам, божествам. Теж саме, що культове місце, капище.

Селище – див. поселення.

Синантроп (від «Sina» – Китай і грец. ανθρωπος – людина) – група найдавніших людей, які жили на території сучасного Китаю.

Сітка квадратів – згідно з методикою польових археологічних досліджень перед початком розкопок територія розкопу розмічається на квадрати. Це необхідно для фіксації спостережень під час розкопок та знахідок. Для спостережень стратиграфії інколи між групами квадратів залишають бровки.

Сколи – фрагменти кременю, цілеспрямовано відбиті від нуклеуса.

Скорчене трупопокладення – поховання за обрядом інгумації при якому ноги зігнуті у колінах, а руки зігнуті у ліктях, долоні біля обличчя. Поховання могли здійснюватись на спині, боці чи сидячи.

Скотарство – тип господарства чи господарський устрій, заснований на утриманні і розведенні домашніх тварин.

Соціальна стратифікація – наявність в тому чи іншому суспільстві різноманітних соціальних утворень, представники яких відрізняються один від одного різним обсягом влади, матеріального багатства, прав і обов'язків, привілеїв і престижу; історично організована структура соціальної нерівності, яка існує у певному суспільстві на історично визначеному проміжку часу.

Соціальні відносини – досить стійка система зв'язків між спільнотами, яка складається в процесі їхньої взаємодії в умовах даного суспільства.

Соціогенез (від лат. socioetes – суспільство і грец. γένησις – походження, формування) – процес формування людського суспільства.

Спектрографічний аналіз – високоточний метод кількісного аналізу взірців різних сплавів чи сумішів. Широко використовується при металоаналізі.

Стоянка – тимчасове, короткочасне поселення людей часів кам'яної доби.

Стратиграфія – розділ геології, який вивчає послідовність нашарування гірських порід, їх просторове взаєморозташування та відносний вік. Один з методів спостережень під час археологічних розкопок, який полягає на тому, що шар, який відклався зверху датується пізніше, ніж нижній, але яма пізніша ніж шари, які вони перетинає. Між культурними шарами можуть бути стерильні.

Стратифіковані суспільства – ступінь історичного розвитку, пов'язаний із відтворювальними формами господарювання, коли існувала не тільки соціальна але і майнова нерівність.

Сусідська община – гурт людей, які можуть бути не пов'язані кровними зв'язками, а лише сусідськими, які спільно володіють певною територією, угіддями, захищають свою власність і можуть спільно виконувати якісь роботи (наприклад - будувати зрошувальні споруди).

Т

Типологія – усі артефакти можуть бути класифіковані на основі їх форми. Тоді нові знахідки можуть зараховуватися до відповідного типу (типологічний ряд). Виділення типів важливе не тільки для класифікації, але й для пояснення їх розвитку. Так спостерігається розвиток (удосконалення, ускладнення, спрощення). Метод вимагає співставлення з іншими, наприклад з стратиграфією.

Топографічна зйомка – основний метод вивчення земної поверхні, який складається з комплексу вимірювальних, обчислювальних та графічних робіт.

Топографічна карта – детальна карта місцевості, що дозволяє визначити як планове, так і висотне розташування об'єктів (точок).

Торквес – шийна гривна з незімкнутими, часто потовщеними кінцями. Назва походить від того, що часто виготовлялися з бронзового чи золотого скрученого дроту. Цей тип з'явився у бронзовому віці Центральної Європи і особливо поширений на кельтських пам'ятках.

Трасологічний метод – полягає в дослідженні слідів використання та спрацьованості знарядь. Дозволяє уточнити функції знарядь та ступінь їх продуктивності.

Трупопокладення – поховання тіла померлого. Теж що інгумація.

Трупоспалення – спалення тіла померлого як один з поховальних обрядів. Див. кремація.

У

Ударна площадка – поверхня на нуклеусі по якій наносився удар для отримання відщепу.

Урна поховальна – посудина для вміщення решток кремації. Нею могла служити посудина побутового призначення або виготовлена спеціально для обряду поховання.

Ф

Фетишизм – форма первісної релігії, заснована на поклонінні неживим предметам, яким приписують чудодійні властивості, які здатні надати допомогу тим хто їм поклоняється.

Х

Хора – сільськогосподарська округа античного міста, розташована навкруг поліса та економічно пов'язана з ним.

Хронологія (від грец. χρόνος – час і λόγος – знання) – наука, яка вимірює час; послідовність історичних подій за часом; часова послідовність яких-небудь явищ, моментів, етапів тощо.

Ц

Цемянка – вапняний розчин для будівельної кладки з домішкою товченої плінфи. Широко застосовувався у кам'яному будівництві Давньої Русі.

Цивілізація – багатозначний історико – етнографічний термін, який у 1768 р. ввів А. Фергюсон для визначення періоду історичного розвитку, який йшов за періодами дикості і варварства і був ознаменований введенням землеробства і появою писемних законів, що закріплювали приватну власність. Сьогодні трактується також як досягнення певного народу, на певній території, за певний період тощо (Л. Морган і Ф. Енгельс вживали цей термін у значенні перехідного періоду від первісного суспільства до державності).

Ч

Черпак – відкрита керамічна посудина з ручкою.

Чопер – велике галькове знаряддя, робочий край якого оббитий тільки з однієї сторони.

Чопінг – ранньопалеолітичне знаряддя, виготовлене з гальки та оббите з обох сторін.

Ш

Шамот – мінеральна домішка у вигляді дроблених уламків посуду у глину, яка робить її менш «жирною» і попереджує розтріскування керамічних виробів при висиханні.

Шліфування – обробка леза та поверхні кам'яних сокир, доліт, тесел з допомогою абразивних каменів та піску.

Шнуровий орнамент – орнамент на посуді, що нанесений відбитком шнура.

Штамп (штампований орнамент) – орнамент на кераміці, одержаний шляхом вдавнення на м'яку поверхню глини. Вирізався на дереві чи кістці, використовувалися також природні об'єкти, наприклад, кістка чи раковина.

Шурф – розкрита земельна ділянка пам'ятки (об'єкта) розміром не більше 2 x 2 м, що дозволяє визначити стратиграфію культурного шару та стан окремих підземних елементів об'єкта археологічної спадщини.

Я

Яма – важливий елемент дослідження на археологічних об'єктах. Це можуть бути сліди землянкових чи напівземлянкових жител. Ями можуть бути господарського призначення (наприклад, для зберігання зерна) чи смітниковими, півницями чи колодязями. Ями від стовпів, що підтримували покрівлю, дають підстави для реконструкції жител. Різні форми та розміри мають могильні ями.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Підручники та навчально-методичні посібники

Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. Навчальний посібник. Київ : «Стародавній світ», 2012. 366 с.: 417 рис.

Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури, Л. И. Крушельницкая, В. М. Конопля и др.; АН УССР, Ин-т общественных наук. Киев : Наукова думка, 1990. 184 с.

Археологічна спадщина і громади. Методичні рекомендації щодо охорони та використання археологічної спадщини. Археологічна спадщина та ОТГ / укладачі: В. Біковський, В. Собчук, О. Пробийголова. Львів : ТзОВ «Друкарня Папуга», 2020. 10 с. URL : https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/670/SAU_OTG.pdf (Дата звернення 01.04.2023 р.).

Археологія України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.]; за ред. Л. Л. Залізняк. Київ : Либідь, 2005. 502 с.

Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології України НАН України, 2022, 448 с.

Баженов О. Л. Історія первісного суспільства: Підручник для історичних спеціальностей вищих закладів освіти. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисін Я. І., 2016. 371 с.

Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ / наук. ред. С. В. Трубочанінов. – 2-е вид., випр. і доп. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 479 с.

Воронов В. І. Спеціальні історичні дисципліни [Текст] : підручник / В. І. Воронов ; [ред. Д. І. Вергазова] ; Дніпров. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро : Ліра, 2019. 160 с.

Залізняк Л. Л. Стародавня історія України. Київ : Темпора, 2012. 542 с.

Ласінська М. Ю. Історіографія археології : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2019. 292 с.

Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г. Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / Навчально-дослідна лабораторія Германно-Слов'янської археологічної

експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків : С.А.М., 2014. 132 с.

Методичні рекомендації з польової антропології / Козак О. Д., Потехіна І. Д., Слободян Т. І., Гупало В. Д. Львів: НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України, 2019. 108 с.

Південноруське село IX-XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури): навч.-метод. посібник для слухачів Малих академій наук, вчителів і викладачів народознавства / НАН України, Інститут археології ; ред. О. П. Моця [та ін.]. Київ, 1997. 180 с.

Сегеда С. П. Антропология. Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ : Либідь, 2009. 424 с.

Терський С. В. Археологія України (середньовічна доба): навч. посіб. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2017. 256 с.

Фаган Б. М., ДеКорс К. Р. Археология. В начале [Текст] / пер. с англ. Н. Ю. Струков. Москва : Техносфера, 2007. 591 с.: рис. - Библиогр.: С. 570–591. Перевод изд.: In the Beginning. An Introduction to Archaeology / Brian M. Fagan and Christopher R. DeCorse. New Jersey : Pearson Prentice Hall, 2005. 578 p.

Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій : навч. посіб. Київ: Либідь, 1992. 375 с.

Монографії, статті, публікації

Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н. э.). Ленинград : Издательство ЛГУ, 1974. 156 с.

Археология Украинской ССР. Том 3. Раннеславянский и древнерусский периоды / В. Д. Баран, Р. С. Орлов, П. П. Толочко и др. ; редкол. тома: В. Д. Баран (отв. ред.) и др. Киев : Наук. Думка, 1986. 573 с.

Баженов О. Л. Середній палеоліт України: історіографічний аспект // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : 2019. Вип. 12. С. 18–27.

Баженов О. Л. Сучасна візія походження людини і людського суспільства в сучасній українській історіографії // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2017. Вип. 10. С. 13–20.

Бандрівський М. С. Проблема Білогрудівки і Чорнолісся реабілітація культури українського гальштату? // Археологічні дослідження Львівського університету. Львів, 2005. Вип. 8. С. 311–321.

Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселения у с. Рашков). Киев : Наукова думка, 1988. 160 с.

Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. Київ : Наукова думка, 1981. 264 с.

Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. Київ : Генеза, 2005. 208 с.

Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. Київ : Наукова думка, 1991. 144 с.

Баран В. Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю. Київ : Наукова думка, 1972. 244 с.

Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. Киев : Наукова думка, 1972. 271 с.

Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев : Наукова думка, 1985. 164 с.

Бондарець О. В. До специфіки історії розвитку археологічних знань // Наукові записки НаУКМА : Теорія та історія культури. 2002. Т. 20–21. С. 46–53.

Бубенок О. Б. Проблема черных клубков в восточноевропейской историографии от XVIII в. до наших дней // Східний світ. 2014. № 4. С. 45–64.

Бубенок О. Б. Следы исчезнувших торков Северного Причерноморья // Східний світ. 2014. № 1. С. 13–25.

Бунятян К. Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація // Археологія. 2008. № 3. С. 10–20.

Бунятян К. П. Етнокультурна ситуація на Західній Волині за доби бронзи // Археологія. 2013. № 1. С. 33–50.

Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Феномен трипілля у цивілізаційній історії України (Походження, хронологія, зв'язки, етнокультурний та цивілізаційний аспекти трипільської культури) // Трипільська культура. Пошуки. Відкриття. Світовий контекст (До 100-річчя від дня народження О. Ольжича) : Збірка наукових праць / Упоряд. М. Відейко, С. Кот. Київ : Спадщина, 2007. с. 5–27.

Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Трипільська культура. Харків : Фоліо, 2008. 414 с.

Вакуленко Л. В. Культура карпатських курганів і черняхівські старожитності // Наукові записки НаУКМА. Том 20. Історичні науки. Ч. 1. Київ, 2002. С. 15–19.

Вакуленко Л. В. Пізньолатенський період на території Прикарпаття // Археологія. 2020. № 2. С. 42–51.

Вакуленко Л. В. Українські Карпати в пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси). Київ : ІА НАН України, 2010. 304 с.

Вакуленко Л. В., Діденко С. В. Дві міграційні хвилі пшеворських племен на західні землі України у римський час // Науковий вісник Національного музею історії України, 2019. №4. С. 69–82.

Ванчугов В. П. Белозерская культура в Северо-Западном Причерноморье. Киев : Наукова думка, 1990. 162 с.

Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V століть н. е. Київ : Наукова думка, 1972. 180 с.

Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський : Абетка : Оіюм, 2000. 376 с.

Вишняцкий Л. Б. Неандертальцы. История несостоявшегося человечества. СПб. : Нестор-История, 2010. 312 с.

Войтович Л. Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен // Записки НТШ. Т. 260. Кн. 2. Львів, 2010. С. 7–23.

Воронін П. О., Коротя О. В. Практичне застосування лідарного сканування за допомогою БПЛА на прикладі історико-культурного заповідника «Більськ» // Археологічні дослідження Більського городища-2020. Київ-Котельва; ЦП НАН України і УТОПІК, 2021. С. 154–162.

Генинг В. Ф., Левченко В. Н. Археология древностей – период зарождения науки (конец XVIII – 70-е годы XIX вв.). Киев : НПК «Археолог». 1992. 64 с.

Генінг В. Ф. Актуальні питання сучасного етапу розвитку археологічних знань // Археологія, 1987. Вип. 57. С. 1–8.

Генінг В. Ф. Деякі питання розвитку археологічної науки // Археологія, 1976. Вип. 19. С. 3–10.

Генінг В. Ф. Концепція «культури» в археологічному знанні (з історії питання) // Археологія, 1992. № 1. С. 4–16.

Геродот. Історії в дев'яти книгах / Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. Київ : Наукова думка, 1993. 575 с.

Гимбутас М. Цивілізація Великої Богини: Мир Древней Европы. Москва : РОССПЭН, 2006. 572 с.

Гладилин В. Н., Ситливый В. И. Ашель Центральной Европы. Киев: Наукова думка, 1990. 268 с.

Гладилин В. М. Про випереджаючу роль розвитку фізичного типу людини в процесі становлення палеолітичного виробництва // Кам'яна доба України. 2008. Вип. 11. С. 120–121.

Гнера В. А. Використання металодетектора в археологічних дослідженнях // Археологія. 2020, №3. С. 126–142.

Гнера В. А. Застосування аерофотограмметричних методів дистанційного зондування земної поверхні в археології // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 21. Київ, 2012. С. 76–91.

Граков Б. Н. Ранний железный век. Москва: МГУ, 1977. 232 с.

Гречко Д. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. Київ : Ін-т археології НАН України, 2010. 286 с.

Гречко Д. Поховальний обряд Дніпровського лісостепоного Лівобережжя ранньоскіфського часу: варіант аналізу // Археологія і давня історія України. 2018. Вип. 1. С. 20–44.

Гречко Д. С. Про особливі види поховань у населення східноєвропейського Лісостепу VII–IV ст. до н. е. // Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник. 2016. № 13. С. 181–200.

Даниленко В. Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. Київ : Наукова думка, 1969. 259 с.

Данилів М. Історія дослідження культури лійчастого посуду на теренах Заходу України // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 14. 2010. С. 494–505.

Дараган М. Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи: монография. Київ : КНТ, 2011. 848 с.

Дараган М. Н. Основы хронологии предскифского и раннескифского времени Северного Причерноморья // Старожитності степового Причерномор'я і Криму, вып. XI. Матеріали конференції «Проблеми скіфо-сарматської археології Північного Причорномор'я». Запоріжжя : Запорізький державний університет, 2004. С. 86–92.

Древняя Русь. Город, замок, село / Отв. ред. Б. А. Колчин; авт. Г. В. Борисевич, В. П. Даркевич, А. Н. Кирпичников и др. Москва : Наука, 1985. 432 с.

Европа на пороге IV тысячелетия: время трансформаций // Stratum Plus. 2016. №2. 288 с.

Езепенко И. Н. Родственные неолитические культуры днепро-донецкой общности верхнего Поднепровья: общие и отличительные черты // Самарский научный вестник. 2019. Т. 8. № 3 (38). С. 136–142.

Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Прага Артия, 1985. 568 с.

Енциклопедія Трипільської цивілізації : в 2 т. Т.1. Кн.1. / Гол. ред. М. Ю. Відейко. Київ : ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. 703 с.

Енциклопедія Трипільської цивілізації : в 2 т. Т.1. Кн.2. / Н. Б. Бурдо [та ін.] ; гол. ред. М. Ю. Відейко. Київ. 2004. 319 с.

Журавльов О. П., Котова Н. С. Тваринництво неолітичного населення України // Археологія. 1996. №2. С. 3–17.

Залізник Л. Л. Мезоліт заходу Східної Європи // Кам'яна доба України. Вип. 12. Київ: Шлях, 2009. 278 с.

Залізник Л. Л. Неолітизація України. Від «східного імпульсу» до «балканізації» // Магістеріум. Археологічні студії. 2018. Вип. 70. С. 4–16.

Залізник Л. Л. Періодизація пізнього палеоліту України // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. Київ : ІА НАН України, 2010. Вип. 4. С. 14–25.

Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація // Кам'яна доба України. Вип. 8. Київ: Шлях, 2008. 184 с.

Залізник Л. Неолітизація України та проблема формування генетичного підґрунтя індоєвропейців // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССXXXV. Праці Археологічної комісії. Львів, 1998. С. 93–110.

Захарук Ю. М. Деякі методологічні питання археологічної науки // Археологія. 1970. Вип. XXIV. С. 3–11.

Змерзла С. Могильники празько-корчацької культури правобережжя Прип'яті // Записки Львівського медієвістичного клубу / загал. ред. Ю. Овсінського. Львів, 2017. Вип. 2. С. 20–23.

Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII–III вв. до н. э. Киев : Наукова Думка, 1983. 380 с.

Іванова С. Ямна культура: походження та міграції в контексті теорії фронтиру // Записки історичного факультету 31 випуск 2020 : збірник наукових праць. Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2020. С. 17–39.

Іллінська В. А. Кургани скіфського часу Посульсько-Донецького лісостепу // Археологія. 1962. Т. XIV. С. 52–75. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Illinska_Varvara/Kurhany_skifskoho_chasu_posulskodonetskooho_Lisostepu.pdf?PHPSESSID=fnrftd9eft3obd78q16bvbdg25 (дата звернення 15.04.2023).

Кетрару Н. А. Памятники эпох палеолита и мезолита. Кишинев: Штиинца, 1973. 176 с.

Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Выпуск второй. Копья, ступицы, боевые топоры, булавы, кистени. IX–XIII вв. Москва-Ленинград : Наука, 1966. 181 с.

Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Выпуск первый. Мечи и сабли IX-XIII вв. Москва-Ленинград : Наука, 1966. 144 с.

Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Выпуск третий. Доспех, комплекс боевых средств. IX-XIII вв. Ленинград : Наука, 1973. 126 с.

Клейн Л. С. Археологическое исследование: Методика кабинетной работы археолога. Кн . 1. Донецк: Донецкий национальный университет. 2012. 622 с.

Клейн Л. С. Археологическое исследование: Методика кабинетной работы археолога. Кн. 2. Донецк Донецкий национальный университет, 2013. 599 с.

Клейн Л. С. Археологическое исследование: Методика кабинетной работы археолога. Кн. 1. Донецк: Донецкий национальный университет. 2012. 622 с.

Клейн Л. С. Археологическое исследование: Методика кабинетной работы археолога. Кн. 2. Донецк Донецкий национальный университет, 2013. 599 с.

Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ: Наукова думка, 1967. 186 с.

Козаков А. Л. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 143–144.

Колчин Б. А., Черных Н. Б. Дендрохронология Восточной Европы: абсолютные дендрохронологические шкалы с 788 по 1980 г. Москва : Наука, 1977. 125 с.

Колчин Б. А., Шер Я. А. Абсолютное датирование в археологии // Проблемы абсолютного датирования в археологии. Москва : Наука, 1972. С. 3–10.

Котова Н. С. Неолитизация Украины. Луганск: Шлях, 2002. 267 с.

Красковский В. И. Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья (археологическая карта). Киев : Наукова думка, 1978. 69 с.

Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). Львів, 1998. 224 с.

Крушельницька Л. Культура Ноа на землях України. Львів, 2006. 176 с.

Крютченко О. О. На кордоні зі степом. Південна група городищ скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу // Археологія і давня історія України : зб. наук. пр. Київ : ІА НАН України, 2018. Вип. 2 (27). С. 64–76.

Куза А. В. Малые города Древней Руси. Москва : Наука, 1989. 168 с.

Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ : ІА НАНУ, 1999. 252 с.

Ленартович О. Культура лінійно-стрічкової кераміки на території України: історія дослідження // Археологічні дослідження Львівського університету. 2009. Вип. 12. С. 226–261.

Литвиненко Р. О. Пам'ятки типу Бабіне III: від культури до культурного кола // Нові сторінки історії Донбасу. Кн. 15/16. Донецьк : Вид-во Дон. ун-ту, 2008. С. 342–354.

Магомедов Б. В. Пам'ятки черняхівської культури Вінницької області. Київ : ІА НАНУ, 2022. 145 с.

Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. 290 с.

Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата: по материалам археологических исследований и письменным данным. Москва : Наука, 1983. 228 с.

Максименко В. Е. Савроматы и сарматы на Нижнем Дону. Ростов-на-Дону : Издательство Ростовского университета, 1983. 224 с.

Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. Киев : Наукова думка, 1982. 184 с.

Малеєв Ю. М. Словник археологічних термінів. Навчальний посібник. Київ : «Стиль», 1999. 120 с.

Малеєв Ю. Н. Чернолесская культура и гальштат // Киммерийцы и скифы, 1987. Ч II. С. 11–13.

Манько В. О. Проблеми вивчення неоліту України // Кам'яна доба України. 2010. №13. С. 229–253.

Манько В. О. Фінальний палеоліт – неоліт Криму: культурно-історичний процес. Київ : О. Філюк, 2013. 248 с.

Мартынов А. И., Шер Я. А. Методы археологического исследования. Учебное пособие. Москва: Высшая Школа, 2002. 240 с.

Матвеева Н. П. Реконструкция социальной структуры древних обществ по археологическим данным. Учебное пособие. Тюмень : Издательство Тюменского государственного университета, 2007. 206 с.

Матеріальна культура південноруського села IX - XIII ст. : зб. наук. пр. / [Звіздецький Б. А. та ін. ; відп. ред. О. П. Моця] ; НАН України, Ін-т археології. Київ : Стародавній Світ, 2013. 118 с.

Махортых С. В. Киммерийцы Северного Причерноморья. Киев : Шлях, 2005. 379 с.

Мацкевой Л. Г. Мезолит запада Украины / АН Украины, Ин-т обществ. наук. Киев: Наук. думка, 1991. 148 с.

- Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (Лук и стрелы, само-стрел). VIII–XIV вв. Москва : Наука, 1966. 184 с.
- Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир. Москва : Наука, 1979. 256 с.
- Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ : Інститут археології НАН України, 2007. 300 с.
- Могаричев Ю. М. Пещерные города в Крыму. Симферополь : Сонат, 2005. 192 с.
- Мозолевський Б. М. Етнічна географія Скіфії. Київ : Корвін пресс, 2005. 102 с.
- Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. Москва : Наука, 1974. Т.2. 407 с.
- Мотиль Р. Глиняний посуд епохи неоліту на теренах України // Народознавчі зошити. 2011. № 4. С. 629–634.
- Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. Вип. 1 / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2000. С. 22–37.
- Моця О. П. Землероби та кочівники на Великому Кордоні Східної Європи за часів Київської Русі [Текст] / НАН України, Ін-т історії України, Ін-т археології. Київ : Ін-т історії України, 2015. 296 с.
- Моця О. П. Населення Південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів). Київ : Ін-т археології України НАН України, 1993. 160 с.
- Народи і культури нижнього Дунаю в давнину // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ізмаїл, 23-26 серпня 2018 р.). Ізмаїл, 2018. 195 с.
- Непріна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. Киев : Наукова думка, 1976. 152 с.
- Никитин А. Г. Генетические корни трипольцев: что мы узнали после восьми лет исследований // Stratum plus. № 2. 2014. С. 303–306.
- Николова Л. Ямная культура на Балканах (динамика структуры погребального обряда и соотношение с другими культурами ранней бронзы) // «Stratum plus», 2000, № 2. С. 423–458.
- Ногін Є. В. Неолітичні племена ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверського Полісся // Сіверянський літопис. 2005. № 6. С. 3-9.
- Ногін Є. В. Неоліт Північно-Східної України: Наукова монографія. Київ : Видавець Олег Філюк, 2016. 580 с.
- Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в поздне-римское и гуннское время (середина III – первая половина V в. н. э.). Москва : Наука, 2002. 255 с.

Обломский А. М. Колочинская культура // Гавритухин И. О., Обломский А. М., Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст / Ред. Г. Е. Афанасьев, И. П. Русанова. Москва, 1996. С. 96–108.

Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII–III вв. до н. э.). Москва: Наука, 1991. 253 с.

Отрощенко В., Моця О. Обряд кремації у стародавнього населення території України (V тис. до н. е. – I тис. н. е.) // Археологія. 1989. №3. С. 20–31.

Охріменко Г. В., Локайчук С. М. Означення культур епохи бронзи на Волині // Нариси культури давньої Волині. Луцьк, 2006. С. 309–312.

Охріменко Г. В., Склярєнко Н. В., Локайчук С. М. Городоцько-здовбицька культура на території Північно-Західної України // Праці Центру пам'яткознавства. 2015. Вип. 28. С. 115–129.

Охріменко Г. Про етноміграційні процеси на території Волинського Полісся в епоху енеоліту та бронзи // Охріменко Г., Склярєнко Н., Каліщук Щ., Ткач В., Романчук О. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. Луцьк, 2007. С. 277–305.

Охріменко Г. В., Склярєнко Н. В., Локайчук С. М. Етнокультурні процеси на території Західної Волині за доби бронзи : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 402 с.

Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н. э.) / Отв. ред. А. М. Обломский. Москва : ИА РАН, 2007. 316 с.

Пелещишин М. А. Нові поселення стжижовської культури на Волині // Археологія. 1971. Вип. 1. С. 89–103.

Пелещишин М. Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині і Стиру // Волино-Подільські археологічні студії. Львів, 1998. Т. 1. С. 160–172.

Пелещишин Н. А. Племена культури линейно-ленточной керамики // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). Київ : Наукова думка, 1987. С. 99–109.

Петренко В. Г. Проблема «Триполье и Степь» и памятниками энеолита – ранней бронзы Северо-Западного Причерноморья // Материалы по археологии Северного Причерноморья: Сб. научн. тр. 2009. Вип. 9. С. 10–38.

Пефтіць Д. М.. До проблеми етнічної належності носіїв чорноліської культури // Наукові записки НаУКМА : Історичні науки. 2004. Том 27. С. 10–13.

Плетнёва С. А. Древности Чёрных Клобуков // САИ. Вип. Е1-19. Москва, 1973. 96 с.

Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. Москва : Наука, 1982. 188 с.

Плетнёва С. А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XIII века): Учеб. пособие. Воронеж : Изд-во Воронеж, гос. ун-та, 2003. 248 с.

Плетнёва С. А. Очерки хазарской археологии. Москва : «Мосты культуры»; Иерусалим : «Гешарим», 2000. 364 с.

Плетнёва С. А. Половецкие каменные изваяния // Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е4-02. Москва : Наука, 1974. 200 с.

Постанова КМУ «Про затвердження Порядку видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою на території України» від 13 березня 2002 р. № 316.

Потехина И. Д. О носителях культуры Средний Стог II по антропологическим данным // Советская археология. 1983. № 1. С. 144–154.

Потехіна І. Д. Перший досліджений череп з поселення культури лінійно-стрічкової кераміки на теренах України // Археологічні дослідження в Україні 2016 / гол. ред. Ю. В. Болтрик. Київ, 2018. С. 345–347.

Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е. Київ : Наукова думка, 1980. 149 с.

Приходнюк О. М. Пеньковская культура (Культурно-археологический аспект исследования). Воронеж: Воронежский университет, 1998. 170 с.

Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. Ленинград : Наука, Ленинград. отд-е, 1967. 241 с.

Ричков М. О. Про локальні варіанти археологічних культур // Археологія. 1990. № 4. С. 12–20.

Русанова И. П. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом // Археология СССР. Свод археологических источников. Выпуск Е1-25. Москва : Наука, 1973. 100 с.

Самолюк В. О. Нові поховальні пам'ятки городоцько-здовбицької культури // Археологія. 2009. № 4. С. 26–37.

Сапожников І. В., Сапожникова Г. В. Хронологія поселень та культурна послідовність мезоліту та неоліту Північно-Західного Причорномор'я // Кам'яна доба України. 2005. Т. 7. С. 87–95.

Сапожников І. Хронологія і періодизація пізнього палеоліту півдня Східної Європи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 9. Львів, 2005. С. 14–31.

Свешников И. К. Культура шаровидных амфор // Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. 1-27. Москва : Наука, 1983. 85 с.

Свешников И. К. Культуры шнуровой керамики; Ранний период бронзового века Прикарпатья и Волины // Археология Прикарпатья, Волины и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо. Київ, 1990. С. 49–77.

Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тис. до н. е. Київ : Наукова думка, 1974. 208 с.

Сегеда С. П. У пошуках предків. Антропологія та етнічна історія України. Київ : Наш час, 2012. 430 с.

Седов В. В. Этногенез ранних славян // Вестник РАН. Т. 73. № 7. 2003. С. 594–605.

Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С. О. Біляєва [та ін.]; відп. ред. О. П. Моця ; НАН України, Інститут археології. Київ : Шлях, 2003. 232 с.

Ситник О. С. Культурна антропологія: походження людини і суспільства. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.

Скорый С. А. Киммерийцы в украинской лесостепи. Киев : «Археология», 1999. 144 с.

Смирнов С. В. Археологічна культура: суперечливі моменти розробки проблеми // Археологія. 2003. № 3. С. 7–21.

Смирнов С. В. Про пізнавальні можливості археологічної періодизації у побудові історичних реконструкцій // Археологія. 1999. № 3. С. 3–14.

Станко В. Н. Эпоха мезолита // Давня історія України. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 1. С. 114–156.

Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. Киев : Наукова думка, 1982. 176 с.

Степанчук В. М. Нижній і середній палеоліт України: хронологічні рамки, антропологічний тип носіїв культури, основні місцезнаходження решток викопних людей // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 10. 2006. С. 17–49.

Степанчук В. М. Особенности социальной структуры неандертальского общества (по материалам среднего палеолита Крыма) // Stratum plus. 2018. № 1. С. 43–57.

Степанчук В. М., Матвіїшина Ж. М., Рижов С. М., Кармазиненко С. П. Початкове заселення і подальше освоєння території України давньою людиною: синтез археологічних і палеогеографічних даних // Вісник Національної академії наук України. 2012. № 8. С. 34–46.

Степанчук В. Н. Нижний и средний палеолит Украины. Черновцы, 2006. 464 с.

Строцьень Б. С. Черняхівська культура Західного Поділля. Тернопіль : Астон, 2008. 272 с.

Субботин Л. В. Памятники культуры Гумельница юго-запада Украины. Киев : Наук. думка, 1983. 139 с.

Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. Київ : Наукова Думка, 1992. 216 с.

Телегин Д. Я. Памятники эпохи мезолита на территории УССР (Карта местонахождений). Киев : Наукова думка, 1985. 183 с.

Телегин Д. Я., Нечитайло А. Л., Потехина И. Д., Панченко Ю. В. Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона : археолого-антрополог. анализ материалов и кат. памятников. Луганск : Шлях, 2001. 152 с.

Телегин Д. Я., Титова Е. Н. Поселения Днепро-Донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. Киев : Наук. думка, 1998. 143 с.

Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX–VI тисячоліття до н. е.). Київ : Наукова думка, 1982. 256 с.

Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. Київ .: Наукова думка, 1973. 172 с.

Тереножкин А. И. Киммерийцы. Киев : Наукова Думка, 1976. 224 с.

Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев : Изд-во АН УССР, 1961. 245 с.

Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2004. 232 с.

Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ : Наукова думка, 1976. 178 с.

Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. Київ : Наук. думка, 1989. 254 с.

Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. СПб.: Алетейя, 2003. 160 с.

Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали круглого столу, [м. Переяслав-Хмельницький], 31 травня 2018 р. / [Упорядник: С. М. Вовкодав]. Переяслав-Хмельницький. 96 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Faktor_prostoru_v_istorychnykh_doslidzhenniakh_Materialy_kruhloho_stolu_m_Pereiaslav-Khmelnytskyi_31.pdf? (дата звернення 01.04.2023 р.).

Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва : Издательство московского ун-та, 1966. 278 с.

Филипчук А. М. До питання про городища Празької культури // Карпатика / ред. кол.: М. М. Вегеш, Д. Д. Данилюк, В. Є. Задорожний та ін.; відп. ред. В. Г. Котигорошко. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2012. Вип. 41. С. 59–88.

Філюк О. В. Добування заліза в південноруських землях IX-XIII ст. (за матеріалами комплексу пам'яток біля с. Колонщина Макарівського району Київської області) / [відп. ред. чл.-кор. НАН України О. П. Моця] ; Нац. акад. наук України, Ін-т археології. Київ : Центр учебної ліри, 2012. 303 с.

Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра // Археологія, 1975. № 18. С. 7–19.

Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. Москва : Наука, 1970. 280 с.

Чабай В. П. Доля останніх неандертальців Східної Європи // Археологія. 2012. № 3. С. 5–26.

Черниш А. П. Стародавнє населення Подністрів'я в добу мезоліту. Київ : Наук. думка, 1975. 168 с.

Черняков И. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. Киев : Наукова думка, 1985. 169 с.

Швецов М. Л. Половецкие святилища // Советская археология. 1979. № 1. С. 199–210.

Щукин М. Б. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). СПб. : Филологический ф-т СПбГУ, 2005. 576 с.

Щукин М. Б. Рождение славян // Stratum: структуры и катастрофы: Сборник символической индоевропейской истории: Археология. Источниковедение. Лингвистика. Философия истории. СПб. : Нестор, 1997. 267 с.

Юренко С. П. Волынцевская культура / Редкол.: Баран В. Д. (отв. ред.) и др. // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. Киев : Наукова думка, 1985. С. 116–125.

**Баженов Олександр Львович,
Гуцал Віталій Анатолійович**

**Археологія України.
Навчально-методичний посібник**

Підписано до друку _____.

Формат 60x84/16.

Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 6,08. Наклад 50 прим. Зам. № ____.